

Життя і пам'ять

Науковий збірник,
присвячений пам'яті

В'ячеслава Івановича Шалко

Випуск 3

Життя і пам'ять

Науковий збірник,
присвячений пам'яті
В'ячеслава Івановича Шамко

Випуск 3

Одеса – 2018

УДК 0.16 : 93
ББК 78.5 : 63
Ж 74

Рецензенти:

Жарких В. Ю., доктор філософських наук, професор,
Шевченко О. В., доктор із соціальних комунікацій, професор.

Редакційна колегія:

Букач В. М., кандидат історичних наук, приват-професор,
Добролюбська Ю. А., доктор філософських наук, професор,
Житкова Т. В., кандидат історичних наук, доцент,
Наумкіна С. М., доктор політичних наук, професор,
Сухотеріна Л. І., доктор історичних наук, професор.

Відповідальний редактор:

Букач В. М.

Життя і пам'ять: Науковий збірник, присвячений пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко / відп. ред. В. М. Букач. – Вип. 3. – Одеса : Homeless Publishing, 2018. – 204 с.

Науковий збірник, присвячений пам'яті українського історика і педагога, кандидата історичних наук, доцента В'ячеслава Івановича Шамко, містить наукові праці його колег та учнів і розрахований на широке коло читачів.

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського від 30 травня 2018 року, протокол № 10.

© Південноукраїнський національний педагогічний університет, 2018
© Кафедра всесвітньої історії і методології науки, 2018
© Homeless Publishing, 2018

До 70 - річчя

В'ЯЧЕСЛАВА ІВАНОВИЧА ШАМКО

(1948 – 2003)

В. Шамко

БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА_____

В'ячеслав Іванович Шамко народився 7 червня 1948 року в місті Сімферополі. Батько, Іван Олександрович, брав участь в обороні Ленінграда в роки Великої Вітчизняної війни. Мати, Катерина Миколаївна, була учасницею та згодом дослідником партизанського руху в Криму.

В 1970 році закінчив історико-філологічний факультет Кримського державного педагогічного інституту. В 1972 – 1975 роках навчався в аспірантурі Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. В 1976 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Працював на посаді старшого викладача, доцента в Одеському держуніверситеті. В 1981 році присвоєно вчене звання доцента.

В університеті В. І. Шамко познайомився зі своєю майбутньою дружиною, якій освідчився в 1974 році.

Галина Володимирівна народилася в 1948 році в інтернаціональній родині Зої Заурбековни та Володимира Никифоровича Воробйових. У 1971 році закінчила Північно-Осетинський університет імені К. Л. Хетагурова за спеціальністю «історія та сіуспільствознавство». У 1983 році захистила дисертацію «Боротьба за участь жінок у революційному русі (1905 – 1907 рр.). На матеріалах України» та здобула науковий ступінь кандидата історичних наук. В 1989 році присвоєно вчене звання доцента. В 1983 році була прийнята на посаду асистента кафедри історії Одеського політехнічного інституту. Згодом працювала старшим викладачем, доцентом кафедр історії та етнографії України, історії та соціології, політології та права. З 2010 року є доцентом кафедри правознавства Одеського національного

політехнічного університету. Як науковець Г. В. Воробйова досліджує проблеми гендерної політики в Україні. Автор понад 70 наукових та навчально-методичних праць.

В 1985 році В. І. Шамко перейшов до Одеського державного педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського, де очолив кафедру політичної історії та філософії. За його ініціативи при кафедрі була відкрита аспірантура та розпочата підготовка кандидатів наук з історії та політології. З 1992 року завідував кафедрою всесвітньої історії.

У 2002 році повернувся до Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Підготував 19 кандидатів історичних і політичних наук. Є автором 130 опублікованих робіт. Нагороджений знаком міністерства освіти та науки «Відмінник освіти України».

Помер В'ячеслав Іванович Шамко 22 травня 2003 року в Одесі.

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В. І. ШАМКО _____

1. Бабичев Г. Эстафета поколений / Г. Бабичев. – Симферополь, 1973. – С. 256.
2. Бакланова Н. М. Вячеслав Иванович Шамко / Н. М. Бакланова // Это было недавно, это было давно... - Одесса, 2006. – С. 11-12.
3. Букач В. М. Історія Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського в особах: Біографічний довідник / В. М. Букач. – Одеса, 2005. – С. 49-50.
4. Букач В. М. Кафедра: минуле і сучасність / В. М. Букач // Життя і пам'ять: Науковий збірник, присвячений пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко. – Вип. 2. – Одеса, 2015. – С. 8-16.
5. Воробьева Г. В. Жизнь – только миг / Г. В. Воробьева, Д. Сосков // Историчний досвід і сучасність: Матеріали X наукової студентської Конференції, присвяченої пам'яті В. І. Шамко / відп. ред. В. М. Букач. – Вип. 10. – Одеса, 2004. – С. 2-9.
6. Воробйова Г. В. Бібліографічний покажчик основних публікацій кандидата історичних наук, доцента В'ячеслава Івановича Шамко / Г. В. Воробйова // Життя і пам'ять: Наукова збірка, присвячена пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко. – Одеса, 2009. – С. 23-33.
7. Овсянников В. И. Слово о друге / В. И. Овсянников // Життя і пам'ять: Наукова збірка, присвячена пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко. – Одеса, 2009. – С. 13-16.
8. Перехрест О. Г. На пошану вченого, педагога, товариша / О. Г. Перехрест // Життя і пам'ять: Наукова збірка, присвячена пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко. – Одеса, 2009. – С. 9-12.
9. Перша п'ятірка // За наукові кадри. – 1985. – 18 січня.

10. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського: Історичний поступ. Сучасність. Майбутнє / О. Я. Чебикін, І. А. Болдирєв та ін. – Одеса, 2007. – С. 188.
11. Слава, мы тебя помним // Південний захід. Одесика / головн. ред. В. А. Савченко. – 2006. – № 2. – С. 267-269.
12. Третьяк А. И. Памяти Вячеслава Ивановича Шамко / А. И. Третьяк // Вечерняя Одесса. – 2003. – 24 мая.
13. Третьяк А. И. Талант помогать людям / А. И. Третьяк // Это было недавно, это было давно... - Одесса, 2006. – С. 12.

1 вересня 2017 року виповнилося 25 років кафедрі всесвітньої історії і методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

У зв'язку з поновленням підготовки вчителів історії в Одеському державному педагогічному інституті у серпні 1992 року кафедру політичної історії і філософії, яку очолював В. І. Шамко, було поділено на кафедри всесвітньої історії, історії України, філософії та соціології. До квітня 2002 року кафедрою всесвітньої історії завідував **В'ячеслав Іванович Шамко**.

В різні роки на кафедрі працювали: доктори історичних наук, професори І. В. Бруяко, А. О. Добролюбський, Й. М. Шкляж; кандидати історичних наук, доценти І. В. Піструїл, Е. В. Піщевська, Л. О. Сайгакова, О. П. Секерська, К. Л. Франішин; кандидат юридичних наук, доцент О. О. Сурілова; кандидат політичних наук О. І. Третяк; кандидат наук з державного управління О. О. Рацюк; викладачі В. Ф. Гаврилко, Г. В. Глазова, Л. В. Козловська.

Станом на 1 червня 2018 року у складі кафедри всесвітньої історії і методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського викладачі:

- 1) доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри Юлія Андріївна Добролюбська;
- 2) кандидат історичних наук, приват-професор Валерій Михайлович Букач;

3) кандидат політичних наук, доцент Наталія Михайлівна Бакланова;

4) кандидат історичних наук, доцент Оксана Олександрівна Грицюта;

5) кандидат історичних наук, доцент Ольга Євгенівна Лихачова;

6) кандидат філософських наук, доцент Віра Вікторівна Окорокова;

7) кандидат історичних наук, доцент Олексій Миколайович Присяжнюк;

8) кандидат педагогічних наук, доцент Лариса Григорівна Яновська.

Кафедра забезпечує викладання понад 40 навчальних дисциплін для студентів різних спеціальностей, є випускаючою по спеціальності «історія». Викладачі розробляють кафедральну наукову тему «Міждисциплінарні методи та методології історичного пізнання».

Як вчені, співробітники кафедри вивчають питання культурно-антропологічної методології історичних процесів; досліджують історію цивілізацій світу, зокрема поселень людини на північному Причорномор'ї, вплив соціальних теорій на розвиток держав та культури на різних історичних етапах; вивчають особливості поліетнічності на півдні України, питання етнографії, краєзнавства; аналізують проблеми національно - культурної політики в Україні, збереження культурної спадщини держави; вивчають питання впливу особистості на історичні події, розвиток науки і культури; розглядають шляхи формування професійної усталеності майбутніх вчителів історії.

Результати активної педагогічної, навчально-методичної та наукової роботи викладачів кафедри знайшли відображення у виданих монографіях, підручниках, навчальних посібниках, методичних рекомендаціях, наукових статтях в спеціальних виданнях та наукових

збірниках, тезах виступів на наукових та науково-практичних конференціях, розробках навчальних програм.

Велика увага приділяється науковій роботі студентів, магістрантів. З 1995 року щорічно проводиться всеукраїнська наукова конференція студентів та молодих вчених «Історичний досвід і сучасність», а з 2006 року – щорічна національна наукова конференція здобувачів вищої освіти і молодих вчених «Історіосфера», з 2015 року – всеукраїнська конференція студентів, молодих спеціалістів «Гуманітарна наука в умовах розвитку інформаційного суспільства». Матеріали конференцій видаються окремими збірниками.

Кафедра всесвітньої історії і методології науки зберігає та продовжує традиції, які склалися за роки її існування, має потужний потенціал для ведення навчальної, наукової та виховної роботи серед майбутніх освітян.

Т. В. Житкова

доцент

В. М. Касилова

приват-доцент

Т. П. Шарова

доцент

СЛОВО О ВЯЧЕСЛАВЕ ИВАНОВИЧЕ ШАМКО –

ИСТОРИКЕ, РУКОВОДИТЕЛЕ, НАСТАВНИКЕ

И ХОРОШЕМ ЧЕЛОВЕКЕ _____

Авторов этих заметок объединяют годы совместной работы с Вячеславом Ивановичем Шамко в коллективе кафедры политической истории и философии вуза, именовавшегося ранее Одесским педагогическим институтом, а сейчас существующего под названием Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского, и общая светлая память об этом неординарном человеке, под обаяние которого невозможно было не попасть.

Хочется написать о нем без избитых клише и преувеличенных, да и ненужных комплиментов. Вячеслав Иванович не был «выдающимся» ученым в том смысле, который принято вкладывать в это определение, т.е. он не был историком-основоположником каких-то новых методологических направлений, автором фундаментальных научных работ, которым суждено было стать «классическими». Он был не академичным, «кабинетным» ученым, но был ярким историком-практиком: свои научные изыскания он всегда сочетал с преподавательской деятельностью, кропотливой работой научного наставника, популяризатора исторических знаний, организатора и руководителя нескольких структурных подразделений исторического

образования. При этом его категорически нельзя отнести к достаточно распространенной в пору расцвета талантов Вячеслава Ивановича, категории «функционеров от истории». История была его воздухом, но не средством сделать карьеру, его должностные достижения скорее были сопутствующим продуктом, а не целью его занятий историей. Он любил и знал историю.

Личное знакомство с Вячеславом Ивановичем у каждой из нас состоялось в разное время, и, так сказать, поэтапно: сначала о нем слышали, а потом увидели. Если следовать хронологии, то одной из нас «явление» В. И. Шамко пришлось еще на время студенчества. Хорошо помнится когда и в связи с чем впервые прозвучало его имя. В те годы (вторая половина 1970-х) студенты, обучавшиеся на историческом факультете, с третьего курса распределялись на разные кафедры по специализациям. С этого момента расписание предусматривало разные учебные курсы и спецкурсы в зависимости от специализации и однокурсники разошлись по разным аудиториям. Когда же курс воссоединился, все живо стали обмениваться впечатлениями. «Капэээсники» (так называли студентов специализирующихся по кафедре истории КПСС) поведали, что у них лекцию читал Шамко Вячеслав Иванович. Поскольку раньше у нас такого преподавателя не было, раздалась вопросы: «А кто это?», «И как он вам?» и тому подобные. Тут же однокурсница N (из тех, кто знает все и обо всех, к тому же любит очень пафосно изъясняться) недоуменно воскликнула: «Как?! Вы не знаете кто такой Шамко?! Это же самая светлая голова на кафедре у Якупова!». Мы почувствовали себя до обидного непосвященными в реалии университетской жизни. Далее в лучших традициях театрального жанра прозвучало: «Он, конечно, лапушка, но попробуйте получить у него зачет!» «Капэээсники» после этих слов дружно приуныли. Насладившись произведенным эффектом,

Н продолжила: « К тому же, у него роман с кем бы вы думали? - тут сцена достигла эмоциональной кульминации, - с Галочкой из парткома!» - торжествующе завершила однокурсница. Представленная характеристика была воспринята не без доли сомнения, уж слишком «зашкаливали», казалось, обозначенные доблести, да и «источник N» не всегда отвечал критериям исторической достоверности. Нам предстояло «критически осмыслить» информацию - к третьему курсу мы уже владели азами источниковедческого анализа.

Вскоре материализовался и Сам. И вполне «совпал» с опередившей его характеристикой. В аудиториях и коридорах истфака можно было все чаще встретить импозантного молодого мужчину, всегда элегантно одетого, с неизменно доброжелательным выражением улыбчивого лица, как правило, окруженного группкой студентов или в обществе коллег-преподавателей. Нетрудно было заметить, что именно Вячеслав Иванович являлся точкой притяжения этих спонтанных собраний. Тематический диапазон обсуждавшихся тем удивлял широтой: от результатов вчерашнего футбольного матча или нашумевшего кинофильма до геополитических аспектов текущего развития мира.

Студенты «капээсэсники» меж тем живенько пересказывали однокурсникам интересные моменты лекций Вячеслава Ивановича, его шутки, реакции на «перлы» студенческих ответов, имитировали его «фирменный» смешок и т.д. Оказалось, что обязательный и жестко регламентированный курс истории партии и тематически родственные спецкурсы могут быть нескучными, что Вячеслав Иванович умеет увлечь ими аудиторию. Как он это делал?

Сухие факты о решениях пленумов и съездов, директивах пятилетних планов и т.п. он оживлял и расцветчивал, используя информацию, которую невозможно было почерпнуть из учебной литературы и официальных публикаций. Его характеристики знаковых

личностей советской истории, явно выходящие за рамки принятых партийных стандартов, умело вплетенные в лекционный материал, яркие и малоизвестные факты личной жизни известных людей, которые не укладывались в принятые каноны и стереотипы партийных и государственных функционеров неизменно вызывали интерес. Далекое и неоднозначные 20-е, 30-е и другие годы XX века становились ближе и понятнее. Ему можно было поставить «неудобный» вопрос и получить ответ. Студентам импонировал его образный, слегка ироничный стиль изложения, начитанность, эрудированность. Словом, репутация «светлой головы» и «лапушки» оправдалась полностью.

Относительно того, что ему трудно сдать зачет или экзамен тоже имеется личный опыт, правда уже несколько более поздний и связанный с экзаменом при поступлении в аспирантуру. Да, «снять стружку» с экзаменуемого Вячеслав Иванович, безусловно, умел, но делал это, опять таки, элегантно. Внимательно выслушав ответ в объеме стандарта кандминимума, он изящно ступал на сопредельные поля: «А как это событие отражено в художественной литературе или кинематографе? А какой актер по-Вашему лучше сыграл такого-то исторического деятеля? А читали ли Вы мемуары такого-то? А каково Ваше впечатление от опубликованной..? (и далее следовало название литературной новинки буквально вчерашнего дня)». Далекое не каждый «соискатель» был готов к таким поворотам в своей экзаменационной судьбе. И надо было видеть, как искренне радовался, буквально расцветал в улыбке, Вячеслав Иванович, когда получал достойный ответ. Так, как будто это был его личный успех. Да и на хорошие оценки он не скупился.

Дольше сохранялась интрига по поводу «таинственной незнакомки» - загадочной «Галочки из парткома». Доподлинно известно, что кое-кто из однокурсников, бывая в главном корпусе университета, специально, но якобы ненароком, заглядывал в высокий партийный кабинет, чтобы

увидеть загадочную избранницу. Никто на курсе не обладал достоверной информацией о том, как развивались их отношения. Это щекотало нервы студенческой общности и, (кто знает?) может питало надежды студенток? К окончанию университета все уже знали, что «Галочка из парткома» стала женой Вячеслава Ивановича. С Галиной Владимировной впоследствии у нас сложились очень теплые отношения.

Спустя время к репутации Вячеслава Ивановича добавилась еще одна грань: он стал «популярным» научным руководителем аспирантуры. К нему стремились попасть, так как в заинтересованных кругах бытовало мнение: «У Шамко защищаются все!». Действительно, большинство аспирантов Вячеслава Ивановича вовремя и успешно выполняли и защищали свои кандидатские работы. Он помогал определиться с темой, при этом находя золотую середину между личной заинтересованностью соискателя какой-то проблемой и ее, так сказать, «диссертабельностью» (т.е. актуальностью, степенью научной новизны, наличием и характером источников, историографической ситуацией и прочее). Уважая личный интерес соискателя к изучению определенной проблемы, он при необходимости перенаправлял энергию научного поиска подопечного в то русло, в котором сошлись бы и удовлетворение исследовательского интереса, и практический результат в виде обретения кандидатской степени. Обладая прекрасным научным чутьем, при выборе темы кандидатской диссертации Вячеслав Иванович часто предлагал проблематику, которая вскоре превращалась в актуальное направление исторических исследований. Так, считавшаяся исчерпавшей свою актуальность в тридцатых годах «женская тематика» - женский вопрос и женское движение, стали активно разрабатываться по совету Вячеслава Ивановича его аспирантами, среди которых были и авторы данной статьи.

Обеспечив стартовые позиции своим аспирантам, Вячеслав Иванович продолжал курировать все последующие этапы работы, вплоть до защиты в диссертационном совете и утверждения в ВАКе. В отношениях с аспирантами он был выдержан, тактичен, никогда не давал волю высокомерию или раздражению, если подопечный не очень удачно справлялся с какими-то задачами. Наоборот, умел снимать излишнюю нервозность соискателя. Своеобразной психотерапией для его аспирантов, в частности и для нас, была присущая ему практика «брать работу на дом», то есть приглашать домой. У многих его «выпускников» путь к кандидатству прошел через гостиную в квартире Вячеслава Ивановича и Галины Владимировны на 5-й станции Большого Фонтана. Там за чаем с обязательным гастрономическим приложением к нему (спасибо неизменно радушной Галине Владимировне!) оттачивались формулировки, вычищались «блохи» из текста, тщательно выверялось оформление научного аппарата, определялась тактика защиты, озвучивались полезные практические советы и т.д. Все это не только убыстряло доведение работы до необходимой кондиции, но и вселяло уверенность в своих силах, помогало психологически настроиться на успешный результат.

Отдельно хочется отметить абсолютное бескорыстие Вячеслава Ивановича по отношению к своим подопечным. Потребляя много его времени и интеллектуальных ресурсов, мы никогда не слышали ни малейшего намека на благодарность, выраженную в какой-то материальной или финансовой форме. Наоборот, даже попытки сделать свой скромный взнос «к чаю» наталкивались на отпор, смущали его. А чего стоило уговорить его принять в качестве привезенного из научной командировки презента, такого вызывающе «нескромного» подарка как галстук (как нам казалось, к галстукам В.И. питал слабость). Заметим, что это были годы безудержной инфляции, девальвации и прочих

радостей жизни, которые обратили преподавательскую зарплату в нищенский мизер, да и тот не выплачивался месяцами.

Ну а если забежать наперед или наоборот, вернуться назад в несколько более «сытые» годы, то нельзя не вспомнить его всегдашнее стремление оплатить в кафе общий счет за «рюмку чая» или «чашечку коньячка». Такие факты несанкционированного «партией и правительством» времяпрепровождения, как правило, случались спонтанно - случайно встретились в городе, вместе оказались на каком-то официальном и, часто, скучном мероприятии - и выливались в быстротекущий, безобидный формат без последствий.

Но один случай обрел черты классического «разгула». Дело было так. Была то ли поздняя весна, то ли раннее, еще не жаркое лето. Мы честно провели свои пары (а все уже работали в пединституте) и вышли из разных учебных корпусов на Старопортофранковской, тогда еще Комсомольской, в направлении транспортных остановок с честными намерениями ехать домой. На углу Старопортофранковской и Тираспольской наши пути пересеклись. Завязалась дружеская беседа. Нас было трое! Погода «шептала», беседа струилась, трамваи отъезжали с остановки без нас, вывеска с зазывной надписью «Цыплята табака» на Тираспольской была в поле зрения Вячеслава Ивановича. И родилась идея.... Все началось весьма благопристойно: с удовольствием умяли по птице, употребили умеренные порции коньячка, заели мороженым, запили кофейком, но - недообщались! Решили пройтись пешком. Маршрут продвижения прокладывал Вячеслав Иванович и вскоре причудливым образом он нас вывел на «Оксамит України». Пройти мимо было нереально. Там В. И., изучив винную карту, со знанием дела сделал выбор, а мы его «заценили», попутно прослушав красочную лекцию о марочных винах и искусстве их употребления. После того, как пробелы в нашем «питейном» образовании были устранены, начали

проводить друг друга домой. Но звезды на небе распорядились иначе. Когда до первого пункта расставания оставалось всего ничего, невеста откуда возникла ректорская «Волга» (благо без ректора), водитель объяснил, что не заметит импозантную фигуру Вячеслава Ивановича он не мог, предложил подвести, но В.И. заявил, что мы еще не договорили. Быстро уловив ситуацию, водитель артистично извлек из салона бутылку шампанского, конфеты и какую-то посуду, капот «Волги» стал больше похож на барную стойку. Наши оппозиционные речи Вячеслав Иванович немедленно пресек заявлением, что классика жанра требует, чтобы именно шампанским увенчалось завершение происходящего ранее действия, иначе мы ничего не поняли в высоких материях, к которым он полдня нас приобщал. Испитие шампанского и ознаменовало окончание этого веселого приключения, оставившего в памяти щемящее послечувствие прошедшего времени, минувших отношений, ушедшего в мир иной Вячеслава Ивановича.

Дружеские посиделки, встречи экспромтом и прочие случаи неформального общения, естественно, добавляли колоритные штрихи к образу Вячеслава Ивановича, расцветивали его личность. Нам открывалось, что он любил театр, классическую и джазовую музыку, преклонялся перед творчеством А. Вивальди и П. И. Чайковского, его завораживали звуки саксофона.

Но главным была работа. В Одесский государственный педагогический институт им. К. Д. Ушинского Вячеслав Иванович пришел в 1985 году на должность заведующего кафедрой политической истории и философии. Время было непростое, в стране начиналась перестройка, сопровождавшаяся глобальной переоценкой ценностей, ломкой идеологических концептов, трансформациями в системе высшего образования, особенно исторического его компонента. Корпорация преподавателей-историков по-разному адаптировалась к

новой реальности: кто-то растерялся, иные категорически не могли или не хотели принять новые подходы, кто-то без оглядки включался в оголтелую «ревизию» прежних исторических оценок, самые же профессиональные вдумчиво и критично старались проанализировать и традиционную историческую концепцию, и новоявленные трактовки. Вячеслав Иванович принадлежал именно к этой категории историков, умевших отделять зерна от плевел. Актуальные, спорные темы с ним можно было обсудить спокойно и профессионально. Его широчайшая историческая эрудиция, блестящее знание истории и историографии СССР, политической истории XX века, прекрасно развитый алгоритм исторического мышления помогали нам обретать ответы на сложные вопросы, определяться в новых общественных и образовательных реалиях. «Настоящий историк никогда не замыкается в узком кругу своих интересов, многое познавая, он щедро делится с людьми своими знаниями умеет применить их практически» - так считал и так действовал Вячеслав Иванович Шамко [1, с. 17].

Как руководитель кафедры Вячеслав Иванович, прежде всего, высоко держал планку содержательной интеллектуальной работы сотрудников, ценил и старался способствовать профессиональному росту коллег, что в свою очередь конвертировалось в новое качество преподавания и научных результатов. В поле научных интересов самого Вячеслава Ивановича одно из центральных мест всегда занимала тема Великой Отечественной войны, которая была близка ему буквально на генетическом уровне. Ведь его мама Екатерина Николаевна была участницей партизанского движения в Крыму, малой родине Вячеслава Ивановича, которую он никогда не забывал и трепетно любил.

Текущая кафедральная жизнь и ее составляющая – заседания кафедры никогда не были скучны. Он вел их четко, лаконично и опять-таки не шаблонно. Он не страдал «административным восторгом»,

большинство вопросов решал в рабочем порядке, не окружая их пафосом суперважности и гиперсложности. Он прекрасно находил общий язык с руководством института-университета. В ректорате высоко ценили его профессиональные и человеческие качества. Ему успешно удавалось снижать накал страстей среди наиболее эмоциональных членов кафедры – философов, поддерживать благоприятный климат в коллективе, в котором трудилось более 20-ти сотрудников, каждый из которых был самобытной личностью.

И еще об одной заслуге Вячеслава Ивановича с благодарностью помнят его ученики и коллеги. В потоке непрерывных дел, как то - чтение лекций в университете и на выезде, научное руководство аспирантурой, оппонирование диссертаций, собственные научные изыскания, выступления на разного рода мероприятиях, организация и проведение серьезных научных конференций, руководство кафедрой – именно он воплотил в жизнь амбициозную идею тогдашнего ректора университета и его единомышленника Вадима Григорьевича Орищенко: открыть в нашем университете историческую специальность. В биографию университета навсегда вписано, что в 1990 году усилиями Вячеслава Ивановича Шамко была открыта специальность «история», в 1991 году состоялся первый набор студентов [2, с. 188]. С тех пор каждый год новые поколения студентов приходят к нам учиться. Жизнь и история продолжают.

Спасибо Вам, Вячеслав Иванович!

ЛИТЕРАТУРА

1. Життя і пам'ять: Наукова збірка, присвячена пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко / відп. ред. В. М. Букач. – Одеса : Наука і техніка, 2009. – 172 с.

2. Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського: Історичний поступ. Сучасність. Майбутнє / О. Я. Чебикін, І. А. Болдирєв та ін. – Одеса : Друкарський дім Фаворит, 2007. – 240 с.

ПРАЦІ КОЛЕГ ТА УЧНІВ В.І. ШАМКО _____

Наталія Михайлівна БАКЛАНОВА,

кандидат політичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії і методології науки ПНПУ
імені К. Д. Ушинського

ФОРМУВАННЯ НЕЗАЛЕЖНОГО СУДОЧИНСТВА

В ПЕРІОД ГЕТЬМАНСТВА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО _____

Однією з причин невдоволення польсько-шляхетськими порядками управління на українських землях у XVII столітті був становий судоустрій, заснований за принципом станової нерівності.

Сам гетьман в інструкції козацьким послам, котрі на початку червня 1648 року відправлялися до Варшави, змальовуючи безправ'я українського суспільства, наказував: «Насамперед скаржитися на їх державців і українських урядовців, які, маючи над нами владу, не так з нами, як годилося б з людьми рицарськими і слугами, а гірше, ніж з своїми невільниками, поводяться, таких збитків і нестерпних кривд завдають нам, що ми не тільки своїм майном, але й собою не вільні розпоряджатися.

Хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини – все, що тільки комусь з панів урядників сподобається, силою відбирають, а нас самих, невинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниці кидають, за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено і знівечено.

Найкращі бджоляні десятини і поволівщину, хоч ми і у володіннях живемо, так само, як і у міщан, забирають.

Синам козацьким старих матерів своїх, ані батьків рідних престарілих мне можна при собі держати, вигнати ж батьків старих

несправедливо і гріх, тому мусить за них козак панові чинш і всяку повинність відбувати.

Козацьким дружинам, що залишаються самі, не те щоб до трьох років, а й до одного, хоча б найстарішій, не можна без чоловіка бути: зараз же разом з іншими до панських повинностей повертають і немилосердно грабують.

Полковники також не додержуються обіцянок і присяги в поводженні з нами. Замість того, щоб у такій біді захищати нас від їх м. наших пп. урядовців, допомагають їм разом з пп. жовнірами і драгунами, яких при собі мають, ще більш знущатися з нас. І що тільки комусь з них у нас сподобається: чи кінь добрий, чи зброя, чи що інше, - ми віддаємо за півціни, ніби сторгувавшись, а якби не дали, то подумай, козаче-небораче, про себе.

Вола або ялівку в окремому місці від жовнірської челяді не замикай, сіно в скиртах і збіжжя в полях, на нивах жате, як своє власне, силоміць беруть» [4, с. 38].

У той час в Україні, як відомо, існувала тричленна судова система для вільного населення: земські, гродські і підкоморські суди, для невільного населення були створені домініальні суди. Існуючий становий судоустрій, заснований на принципі станової нерівності, був також однією з причин невдоволення польсько-шляхетськими порядками в Україні напередодні Хмельниччини.

Значна частина українського панства, дрібна шляхта і міщанство, хоч і були в опозиції до польсько-шляхетського режиму, намагалася боротися з ним легальними методами. Шляхта на сеймиках і сеймах висловлювала свої протести, багаті міщани посилали посольства до короля або добивалися у королівських трибуналах захисту своїх прав [5, с. 169].

Проте ці спроби добитися справедливості мирними засобами не мали успіху. Напруження і невдоволення в суспільстві наростало, що призвело до спалаху народного повстання.

Зрозуміло, що вибух його поставив питання про відродження української державності. Наприклад, польський вельможа Микола Потоцький в листі до короля Владислава IV від 21 березня 1648 року писав, що повсталі «бажають також самостійно панувати на Україні; укладати договори з іноземцями і сторонніми володарями і робити все, що тільки їм заманеться» [8, с. 140].

Процес потягнув за собою і формування власного судочинства, і воно твориться уже в ході бойових дій. Природно, функціями судочинства наділяється козацька старшина – сотники, полковники, а також спеціально виділені судді. Скажімо, в статейному списку посланця Московської держави Григорія Унковського до Богдана Хмельницького згадується в квітні 1649 року військовий суддя Матяш [1, с. 161].

Очевидно, ця посада існувала й раніше. Цілком можливо, що в початковий період повстання функції суду брала на себе й рада старшин, як це було, наприклад, у випадку з розглядом справи польського шляхтича Смяровського. Його було звинувачено в підбурюванні козацьких полковників проти гетьмана, і Хмельницький «скликав старшину і віддав сю справу їй на суд» [3, с. 178].

У серпні 1649 року народна армія оточила королівські війська біля містечка Зборів і польський король Ян Казимір був змушений розпочати переговори. Козацька старшина передала йому вимоги Війська Запорозького, які склалися з 18 статей. Насамперед, військо вимагало збереження своїх прав і привілеїв, зокрема незалежного козацького суду: «Щодо наших давніх прав і вільностей, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходилися

наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного» [4, с. 130].

Давні права Запорозького війська щодо козацького суду було підтверджено Зборівським договором, де вказано, що козаків не мають права судити старости, державці і намісники, що ця прерогатива належить тільки гетьманові.

За договором, укладеним Богданом Хмельницьким з польським королем біля Зборова, влада Війська Запорозького поширювалась на територію Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств [5, с. 169]. На ній тепер уже легітимно, з погляду Варшави, почав формуватися новий лад державного життя у сферах управління, земельних справ, фінансів і, зокрема, судочинства.

Органом найвищої влади була рада, в якій юридично всі козаки мали право брати участь. Вона розв'язувала головні військові і господарські справи і здійснювала судочинство. Така організація влади була, безперечно, демократичною, але непрактичною. На багатолюдних зборах було тяжко проводити обговорення різних питань та організовано приймати рішення. Тому загальна козацька рада скликала дуже рідко, натомість зростала роль ради козацької старшини. До складу старшинської ради входили полковники, сотники та генеральна (або військова) старшина. Вона виконувала військові та адміністративні функції. До неї входили обозний, два осавули, два судді та писар [5, с. 355].

Військовий суддя обирався на загальній раді із простого товариства. Він займався розглядом кримінальних справ та цивільних спорів, які виникали у Війську Запорозькому. Військовий суддя здійснював судовий розгляд, проте остаточний вирок затверджувався рішенням кошового отамана чи військовою радою. Суддя був зобов'язаний здійснювати судочинство швидко, справедливо та

неупереджено. В своїх рішеннях він керувався не писаним законом, а переказами чи традиціями, які переходили з вуст в уста [9, с. 177].

До обов'язків генерального судді входили нагляд за виконанням універсалів гетьмана, суд над винними з числа генеральної чи полкової старшини за його вказівкою. Так, генеральний суддя Антон Жданович, котрий розслідував на весні 1656 року справу в білоруському полку Івана Нечая, наказав двох винних старшин з Ніжинського полку повісити, а їхніх спільників у злочині проти мирного населення – «бити в два кії нещадно, так, що вони ледве чи житимуть потім».

Саме генеральний суддя розглядав справи про державні злочини, був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних суддів [7, с. 13].

Для цивільного населення була створена така система судів: козацькі, сотенні, полкові суди та генеральний суд.

Козацькі суди були першою ланкою в судовій системі. Вони розглядали справи та приймали рішення за участю всієї громади. Козацьке судочинство ґрунтувалося на давніх звичаях Запорозжжя, де суд відбувався на загальній військовій раді, в якій брали участь всі козаки. Такий порядок розгляду справ зберігся і в нижчому козацькому суді [5, с. 362].

Іншою ланкою судової системи були полкові та сотенні суди. Полковники та сотники могли особисто здійснювати судочинство, в деяких полках і сотнях були полкові і сотенні судді. Під їх юрисдикцію підпала основна маса судових справ козаків, селян та міщан. Вони розглядали цивільні та кримінальні справи, зокрема, справи про вбивства, розбій, крадіжки та інші найбільш поширені злочини.

Найвищою ланкою судової системи був генеральний суд при гетьманові. До його складу входили два генеральні судді та судовий писар. Генеральний суд фактично був апеляційною інстанцією. Він

займався справами, які надходили від полкових і сотенних судів. Крім того, генеральний суд розглядав деякі справи, з якими прохачі зверталися прямо до гетьмана.

У містах, на які поширювалась дія привілеїв магдебурзького права, існували міські суди. Вони були символом міського самоврядування, гарантом непорушності «міських» прав.

Після Зборівського миру в Києві було відновлено на деякий час старе судочинство, зокрема, земські й гродські суди. Проте фактично ці суди занепали, а їх повноваження перейшли до козацького суду [5, с. 364].

Оскільки й Україна, й Польща були невдоволені умовами Зборівського договору 1649 року, в червні 1651 року військові дії відновилися. Їх результатом стало підписання 18 вересня 1651 року ще більш не вигідного для України Білоцерківського мирного договору. За ним чисельність реєстрового війська скорочувалась наполовину, і воно могло перебувати лише у Київському воєводстві. Судочинство у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах переходило під владу шляхти [8, с. 146].

Не маючи змоги втриматися поміж двома ворожими силами, Польщею й Москвою, молода гетьманська держава була змушена укласти військовий союз з північним сусідом на умовах васалітету [6, с. 21].

Московський цар, беручи під свій протекторат Гетьманщину, зобов'язався не втручатися у внутрішні справи України, зокрема в її судочинство, яке було у виключному віданні місцевих судів. Після Переяславської Ради були підготовлені «Статті Богдана Хмельницького» від 17 лютого 1654 року, з якими він вислав послів до Москви, де вони були стверджені із значними поправками царем і боярською думою 21 березня 1654 року. В першій статті гетьманового проекту договору було поставлено чітку вимогу незалежності судівництва: «В начале

изволь твое царское величество подтврдити права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались, и вольности свои имели в добрах и судах; чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступался, но от старших своих чтоб товаришество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити» [8, с. 160].

Українській шляхті Московою було гарантовано право «вибирати їм старших з-поміж себе на уряди судові, земські і гродські ... і своїм правом судитися...» [8, с. 169]. При цьому царською грамотою від 21 березня 1654 року передбачалося давати «на судей воскових по 300 золотых польских, а на писаря судейського по 100 золотых» [2, с. 561].

Таким чином, Україна в період Хмельниччини здобула право на власне судочинство і власне право у незалежних судах як символ свободи та державності, що змушені були визнати і в Москві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. – Т. 2. 1648 – 1651. – М. : АН СССР, 1953. – 558 с.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: в 3 т. – Т. 3. 1651 – 1654. – М. : АН СССР, 1953. – 646 с.
3. Грушевський М. С. Історія України – Руси: в 11 т, 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 8. – К. : Наукова думка. 1995. – 856 с.
4. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / відп. ред. Ф. П. Шевченко; упорядн. І. Крип'якевич. – К. : АН УРСР, 1961. – 740 с.
5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич; відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., випр. і доповн. – Львів : Світ, 1990. – 408 с.

6. Падох Я. Боротьба України - Гетьманщини за незалежне судівництво / Я. Падох // Правничий вісник. – Кн. 1 – Нью-Йорк, 1955. – С. 21-26.
7. Сергійчук В. І. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст. : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / В. І. Сергійчук. – К., 1991. – С. 13-14.
8. Хрестоматія з історії держави і права України: Навчальний посібник / упорядн. : А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та інші. - К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1990. – 361 с.

Валерий Михайлович БУКАЧ

кандидат исторических наук, приват-профессор
кафедры всемирной истории и методологии науки
ЮНПУ имени К. Д. Ушинского

ИСТОРИЯ ОДЕССЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ _____

Изучение отечественной истории в последние десятилетия происходит в сложных условиях переосмысления ранее сложившихся представлений об основных этапах и закономерностях развития общества. Зачастую этот процесс сопровождается не стремлением к объективному пониманию тех или иных процессов, а конъюнктурными интересами, некорректными выводами. Поэтому рядовому обывателю, порой, бывает сложно оценить объективность работ современных историков, политологов.

Стимулировать интерес к истории, разобраться в противоречивых процессах её развития, наряду с традиционными источниками, способна художественная литература. Например, историк Е. С. Сенявская считает, что литература является одной из форм общественного сознания, помогает читателям ощутить особенность времени и психологическую достоверность картины, демонстрирует художественный образ как эпохи в целом, так и отдельных ее периодов, без познания которых представления о прошлом не будут живыми и полными [31]. С разной степенью художественной правдивости и глубины история народов воссоздавалась писателями разного масштаба, таланта и известности, разных философских воззрений. Они оставили не только описание, но и свое понимание, и толкование событий, своё отношение к ним.

Особенность литературы состоит в признании за ней способности отразить нематериальные, порой трудноуловимые, но действенные факторы исторического процесса. Именно эта черта художественной литературы видится многим ученым приоритетной при обращении к ней как источнику понимания прошлого, она особенно важна при выяснении внутренней правды разных эпох. Переплетение литературоведческих и источниковедческих приёмов при анализе произведений позволяет показать их глубинный, нравственный смысл. Достоверность деталей быта, одежды, манер, речи позволяет исследователю делать достаточно четкие выводы об эпохе, что указывает на важность художественной литературы в процессе исследования истории. Анализируя определённый исторический период и изучая художественную литературу этого времени, можно обнаружить больше интересных фактов и деталей.

В 1960 – 1980-х годах выходит ряд работ исследователей, свидетельствующих о стремлении историков разработать более чёткие дефиниции художественной литературы как исторического источника. В числе ключевых проблем, вынесенных на обсуждении, - возможность использования художественной литературы в качестве источника для установления исторических фактов.

Например, доктор исторических наук А. В. Предтеченский, ставя вопрос о праве историка использовать художественную литературу в качестве исторического источника, делает заключение об идентичности познавательной роли художественной литературы и исторического источника как такового. Обосновывая источниковедческую ценность художественной литературы, исследователь отмечает, что в произведениях некоторых авторов художественная убедительность настолько велика, что стирает грань между вымыслом и

действительностью, а литературный герой начинает существовать как исторический [29, с. 81- 82].

Н. И. Миронец затрагивая проблемы, которые находятся на стыке истории, философии, психологии и большинство из них очень трудно решить без привлечения художественной литературы, останавливается на том, что историк должен рассматривать художественную литературу как источник для изучения истории культурной жизни страны, содержащий авторскую позицию, в той или иной степени отраженную в художественном произведении [19].

Известный историк, философ Л. Н. Гумилев считал, что каждое «великое и малое произведение литературы» может быть историческим источником, как факт, знаменующий идеи и мотивы эпохи [5].

Историк и краевед, академик С. О. Шмидт рассматривал литературные произведения как «источник формирования исторических представлений» у массового читателя, как ценный материал для «понимания менталитета времени их создания и дальнейшего бытования» [48].

Для историка художественная литература как источник информации представляет интерес в том случае: а) если текст является носителем уникальной информации, не зафиксированной в других документах; б) если автор является непосредственным свидетелем описываемых в произведении событий; в) если сведения о персонаже, содержащиеся в произведении, подтверждаются источниками другого рода; в этом случае литературный текст может служить иллюстрацией к уже добытому другими науками знанию, либо как дополнительный источник доказательств (или опровержений) научных гипотез, в том числе, в отношении исторического мировидения самого автора текста [17, с. 23].

В источниковедческом контексте Н. Г. Думова разделяет художественную литературу на три категории [6]. К первой она относит произведения, отражающие далекий период, от которого не сохранились документальные свидетельства (например, «Слово о полку Игореве»). Ко второй – исторические романы и повести, написанные спустя много лет после события на основе изучения его по сохранившимся источникам (например, повесть Ю. М. Мушкетика «Семён Палий»). Третью категорию составляют произведения, написанные очевидцами или участниками событий (например, роман И. П. Гайдаенко «Санта – Мария»). Произведения, относящиеся к первой категории, служат историческим источником. Художественные тексты, относящиеся ко второй категории, являются источником вспомогательного характера. Произведения третьей группы представляют ценность для изучения социальной психологии, внутреннего мира человека – его типа мышления, мировосприятия.

Художественные произведения, отнесённые именно ко второй и третьей группам, помогают современному читателю прикоснуться к историческому прошлому и настоящему Одессы, узнать интересные факты из жизни города и края.

В 1957 году одесский писатель Юрий Сергеевич Трусов начал работу над романом-трилогией «Хаджибей», рассказывающем о событиях, происходивших в Северном Причерноморье в конце XVIII и в первой четверти XIX века, и посвященном основанию и первым годам существования города Одессы. Роман состоит из 3 частей: «Падение Хаджибея», «Утро Одессы», «Каменное море». Главным героем произведения является казак Кондрат Хурделица, прообразом которого послужил есаул войска черноморских казаков Кондратий Табанец. Кроме вымышленных персонажей автор воссоздает также образы военачальников А. В. Суворова, И. В. Гудовича, М. И. Кутузова,

О. М. Де Рибаса, герцога А.- Э. де Ришелье, графа М. С. Воронцова, военного инженера Ф. П. Де Волана, молодого А. С. Пушкина и многих других известных исторических личностей. В романе много батальных сцен: стычки с ордынцами и турками, осада и взятие крепости Хаджибей, грандиозная панорама Измаильского сражения, битва на Березине. Автор рассказывает о первых поселенцах на освобожденной от турок земле, о том, как закладывался первый камень в фундамент будущей Одессы, как развивался город и порт, как промышляли контрабандисты и как в Одессе свирепствовала чума, о тайном греческом обществе «Филики Этерия» и о многом другом, что происходило на юге Украины в то героическое время [43].

Если в романе Юрия Труслова «Хаджибей» Иосиф Де Рибас показан как казнокрад, которому противопоставляется истинный патриот А. В. Суворов, то в романе Алексея Васильевича Сурилова «Адмирал Де-Рибас», вышедшем к 200-летию Одессы, первостроитель города представлен личностью чуть ли не идеальной [40]. Наиболее верно, с биографической точки зрения, изображён герой романа одесского писателя Родиона Константиновича Феденёва «Де Рибас» 1994 года. Этот роман вполне можно полагать наиболее полным и близким к документальному произведением о жизни адмирала [44].

Профессор А. В. Сурилов (роман «Дюк Ришелье») и Р. К. Феденев (роман «Одесский герцог») в своих произведениях создали художественный образ, показав свое видение личности одесского градоначальника герцога А.- Э. де Ришелье [41, 45].

Уникальные свидетельства о городе первой четверти XIX столетия оставил Александр Сергеевич Пушкин в романе в стихах «Евгений Онегин». В «Отрывках из путешествия Онегина» он отмечает интернациональный характер населения молодого города («..Где ходит гордый славянин, / Француз, испанец, армянин,/ И грек, и молдаван

тяжелый, / И сын египетской земли, / Корсар в отставке, Морали...»). Он восхищается европейскостью Одессы, деловитостью жизни города; повествует о своеобразии природы южного степного края, о преображении городского пейзажа: мощении мостовых, озеленении улиц; о развитии как городской торговли, так и международной («Идет купец взглянуть на флаги, / Проведать, шлют ли небеса / Ему знакомы паруса/ Какие новые товары / Вступили нынче в карантин?»); отмечает такую особенность города, как дефицит питьевой воды [30, с. 243 - 246]. Пребывая в Одессе поэт написал не только две главы романа в стихах, но и ряд стихотворений, завершил поэму «Бахчисарайский фонтан», начал поэму «Цыганы».

А. С. Пушкин дал имеющую право на жизнь оценку противоречивой личности генерал-губернатора графа М. С. Воронцова, с которой спорят многие современные исследователи («Полу - милорд, полу - купец, / Полу - мудрец, полу - невежда, / Полу - подлец, но есть надежда, / Что станет полным наконец») [23, с. 34] . Лев Николаевич Толстой в повести «Хаджи – Мурат» показал М. С. Воронцова как лукавого, многоопытного царедворца [42].

Волнующей странице в истории старой Одессы – обороне города в период Крымской кампании посвящена повесть одесского школьного учителя Сергея Алексеевича Сибагина «Прапорщик Щёголев». 8 (21) апреля 1854 года на внешнем рейде Одесского порта неожиданно появилась вражеская англо-французская эскадра в составе 32 боевых кораблей, боевые стволы которых были направлены на город. От командующего эскадрой на берег пришел ультиматум: выдать все суда, стоящие в порту – и русские, и иностранные. Город молчал. Тогда через два дня, на рассвете 10 (23) апреля эскадра из 350 орудий открыла огонь по городу, в котором было только шесть приморских батарей, но Одесса не сдавалась. Особенно в этой обороне прославилась батарея № 6,

которой командовал молодой прапорщик Александр Щеголев. Высадить десант и захватить город врагу не удалось. 14 (27) апреля англо-французская эскадра покинула Одесский залив [32].

Видное место заняла Одесса в истории революционного движения в Российской империи – это создание Южно - Российского союза рабочих в 1875 году, восстание на броненосце «Потемкин», революционные события 1917 года. События июня 1905 года - восстание на броненосце «Потемкин» нашли отражение в повести украинского писателя Петра Иосифовича Панча «С моря» («3 моря») [24], стихотворениях одесского поэта Георгия Захарова (Григория Яковлевича Михальникова) «Заре навстречу», «...И троекратный залп орудий» [22, с. 50 – 54], повести Валентина Петровича Катаева «Белеет парус одинокий» [8].

Повесть уроженца Одессы Валентина Катаева, рассказывающая о дружбе гимназиста Пети и рыбацкого сына Гаврика, интересна не только картиной событий лета 1905 года (пожар в порту, появление броненосца «Потемкин»), но и тем, что читатель постепенно знакомится с географией города (улицы, Большой Фонтан, Ближние Мельницы, «Привоз» и т.д.), неповторимым колоритом его жизни и тем, что в ней много автобиографического. Повесть является началом тетралогии «Волны Черного моря», в которую вошли также романы «Хуторок в степи» (взращение главных героев Гаврика и Пети в предреволюционные годы), «Зимний ветер» (Одесса в период революции 1917 года и гражданской войны), «Катакомбы» (одесское подполье в годы оккупации, в котором участвуют уже взрослые Петя Бачей и Гаврик Черноиваненко). Можно сказать, что главным героем тетралогии является Одесса [9].

Достаточно подробно события лета 1905 года – восстание на броненосце «Потемкин», восприятие этого события горожанами, похороны Григория Вакуленчука – описаны в очерке Корнея Ивановича

Чуковского «1905, июнь». Известный писатель, литературовед детство и юность провел в Одессе и был свидетелем многих знаменательных событий [47].

Одессу неоднократно посещал выдающийся русский писатель Александр Иванович Куприн. Он любил общаться с рыбаками и грузчиками порта, спортсменами и артистами цирка; у него были прочные контакты с местными писателями, редакциями газет. Богатые одесские наблюдения легли в основу рассказов «Гамбринус» [14, с. 286 – 309], «В цирке», «Белая акация», «Наташа». Особый интерес представляет очерк «Мой полет», рассказавший об имевшем место в истории города факте. Он написан А. И. Куприным под впечатлением полета в Одессе 12 ноября 1910 года на аэроплане с пилотом-спортсменом Иваном Заикиным. Случилась авария. Очерк не только описывает впечатление писателя от полета, но и доказывает невиновность пилота [14, с. 361 – 363].

Определенный интерес для тех, кто интересуется дореволюционной историей города, могут представлять «Одесские рассказы» Исаака Эммануиловича Бабеля. В центре рассказов находится банда налетчиков, живших на легендарной Молдаванке. Их возглавляет Бенья Крик, прототипом которого по распространенному мнению стал известный одесский уголовный авторитет Мишка Япончик. Хотя персонажи и вымышленные, но писатель органично передал атмосферу того времени, неповторимый колорит повседневного быта, особенности жаргона, стремление к поиску жизненной правды [1].

Трагическим эпизодом в истории Одессы была англо-французская интервенция в годы гражданской войны. Борьбе одесского подполья с захватчиками посвящен роман классика украинской литературы Юрия Корнеевича Смолича «Рассвет над морем» («Світанок над морем») [34]. Этим же событиям посвящен поэтический цикл Осипа Яковлевича

Колычева «У Черного моря» [11]. Взятие Одессы конницей Г. И. Котовского в феврале 1920 года описано в романе Бориса Дмитриевича Четверикова «Котовский» [46].

Закончилась гражданская война и общество постепенно стало переходить к мирной многоплановой жизни.

В начале 1920-х годов в Одессе жил и работал в редакции газеты «Моряк» русский писатель Константин Георгиевич Паустовский. Одесские встречи, наблюдения, события той поры легли в основу его повести «Время больших ожиданий». Читатель может узнать о том, как после взрыва итальянского миноносца «Ракия» и похорон погибших моряков была снята морская блокада города и в порт зашли первые торговые суда, какой голодной была жизнь в Одессе, об особенностях быта горожан, как работали учреждения, что происходило на городских окраинах Аркадия и Дача Ковалевского, как жители узнали о смерти музыканта Сашки из «Гамбринуса». Автор рассказывает о встречах с поэтами Эдуардом Багрицким и Георгием Шенгели, о сотрудничестве Исаака Бабеля с газетой «Моряк» [25].

О послереволюционной Одессе с любовью, ностальгией, сочетая юмор и романтику, жестокую правду и эксцентрику, вспоминает русский писатель Александр Владимирович Козачинский в повести «Зелёный фургон», в основу которой легла история юности Евгения Катаева (будущего писателя Евгения Петрова) и самого автора [10].

В 1926 году в Одессу приехал будущий классик украинской литературы Юрий Иванович Яновский. Здесь он прожил три года, работая литературным редактором кинофабрики. Свои впечатления о городе и его жителях, о встречах с интересными людьми, о работе он отразил на страницах сборника очерков «Голливуд на берегу Чёрного моря» («Голівуд на березі Чорного моря») [49]. Одесский период жизни

писателя нашел отражение также в его первом, автобиографическом романе «Мастер корабля» («Майстер корабля») [50].

В 1936 году в Испании вспыхнула гражданская война. Ряд государств поддерживали противоборствующие стороны. Советский Союз в помощь республиканскому правительству посылал военных советников, военных летчиков, поставлял вооружение. Перевозки осуществлялись морскими судами, в частности из Одесского порта. Среди моряков были и одесситы. Иван Петрович Гайдаенко жил в Одессе с 1922 года и был моряком на советском теплоходе «Комсомол» Черноморского - Азовского пароходства, который перевозил грузы республиканцам. 14 декабря 1936 года корабль был потоплен франкистами, а экипаж оказался в «коричневом плену» в тюрьме «Пуэрто де Санта Мария». Позднее заключённых перевели в Германию. В 1938 году все моряки были освобождены и отправлены в СССР. Этой эпопее советских торговых моряков и посвящен роман писателя-мариниста «Санта-Мария» [3].

Военное лихолетье вписало в историю Одессы трагическую страницу. Начавшаяся 5 августа 1941 года оборона города стала примером мужества и стойкости красноармейцев и жителей города. Хронологию обороны Одессы описал её участник, видный русский писатель Леонид Сергеевич Соболев в очерках «Одесса в бою», «Черная туча», «69 дней», «Под крылом самолета» и других, в рассказах «Парикмахер Леонард», «Разведчик Татьян» [35, 37, 38]. В очерке «В Одессе» писатель повествует, каким он увидел город в первые дни после освобождения от захватчиков [35]. Для историка представляют ценность ежедневные дневниковые записи писателя сентября – октября 1941 года [36].

Поэт, драматург Григорий Михайлович Поженян во время обороны Одессы в числе тринадцати смельчаков - разведчиков участвовал в

Беляевском десанте, в результате которого у фашистских захватчиков на несколько часов была отбита водонасосная станция «Днестр» и одесситы смогли запастись водой. Об этой операции он рассказал в поэме «Вперёдсмотрящий» [26].

В качестве корреспондента «Красной звезды» осенью 1941 года в осажденной Одессе побывал известный советский писатель Константин (Кирилл) Михайлович Симонов. Героической обороне города он посвятил повесть «Левашов» [33, с. 355-403].

В обороне Одессы и Севастополя участвовал украинский писатель Василий Степанович Кучер. Подвиг этих городов описан в его романе «Черноморцы» («Чорноморці») [15].

Героической обороне города, партизанской борьбе посвящен сборник участника войны, писателя Сергея Павловича Полякова «Бастион – Одесса» [28].

О жизни интеллигентной семьи во время оккупации Одессы румынскими войсками рассказывается в романе «Купель на площади». Писатель, адвокат Сергей Петрович Полищук в свои 12 – 15 лет был очевидцем событий, пережившим и перестрадавшим войну, оккупацию и гибель близких. В романе представлены документы того периода – письма из гетто, приказы властей, постановления военного трибунала, публикации из одесской прессы [27].

В 1943 году на Восточный фронт попал Генрих Бёлль. О своем пребывании в оккупированной Одессе будущий Нобелевский лауреат написал в рассказе «Тогда в Одессе» [2].

Об одесском подполье в годы нацистской оккупации, роли руководителя партизанского отряда В. А. Молодцова - Бодаева рассказывается в документальной повести Юрия Михайловича Королькова «В катакомбах Одессы» [12]. Этой же теме посвящена также написанная на документальной основе повесть одесского писателя

Григория Андреевича Карева «Твой сын, Одесса», в которой главным героем является молодой разведчик Яков Гордиенко [7]. Деятельности В. Молодцова-Бодаева и Я. Гордиенко посвящён и рассказ Ал. Шнайдера «Капитан Бодаев» [4, с. 92-99], опубликованный в книге «Героическая Одесса. Литературно-публицистический альманах», вышедшей в 1945 году к первой годовщине освобождения города от немецко-румынских захватчиков. В этом же сборнике опубликована поэма Виктора Аркадьевича Бершадского «Одесса» [4, с. 63-71].

Одесскому подполью посвящены повесть украинского писателя, хирурга, доктора медицинских наук Федора Сергеевича Марьенко «Дорога в катакомбы» («Дорога в катакомби») [18] и документальная повесть Виктора Семёновича Михайлова «Повесть о чекисте» об одессите, инженере-судомеханике, разведчике-нелегале Николае Артуровиче Гефте [20].

Закончилась война. Одесса восстанавливалась, началась мирная, созидательная жизнь. Особой страницей в жизни морского города стала прописка к порту в 1947 году китобойной флотилии «Слава», а затем, в 1959 году, - флотилии «Советская Украина». На судах флотилий плавало много одесситов и поэтому многолюдные, торжественные встречи моряков в порту после арктических экспедиций были неотъемлемой традицией в течение почти 30 лет. О труде и жизни китобоев рассказывает повесть одесского писателя Владимира Георгиевича Лясковского «Голубая лента» [16].

6 июня 1966 года одессит, курсант военного авиационного училища Павел Шклярчук отправился на тренировочный полет, однако на высоте 300 метров в пригороде Саратова у самолета отказал двигатель. Катапультироваться летчик не мог, иначе машина упала бы на жилые дома или на нефтехранилище. Пилот направил самолет прямо в Волгу и погиб. Об отважном земляке написал стихотворение «Баллада о

соколином подвиге» одесский поэт Игорь Михайлович Неверов [22, с. 261-263].

В 1970 – 1980 годах тысячи одесситов выехали на постоянное место жительства на историческую родину – в государство Израиль. Порой процесс репатриации сопровождался личными, семейными драмами. Например, трагически сложилась судьба учителя физкультуры одесской средней школы № 8 Бориса Исаевича Боркера, прекрасного человека и педагога, не пережившего эмиграцию супруги и любимой дочери. Вслед за ним по собственной воле ушел из жизни и его 80-летний отец. Непростая судьба одной одесской семьи нашла отражение в пьесе драматурга и сценариста Аркадия Зиновьевича Ставицкого «Шолом Алейхема, 40» [39].

Всякое художественное произведение исторической тематики отражает уровень исторических знаний времени его создания: знаний автора и публики, для которой оно предназначено. Писатель часто опирается на подлинные документы, реальные жизненные ситуации и разговоры. Одной из задач историка является выявление источниковой первоосновы художественных произведений. Литературные произведения способны существенно обогатить исторические изыскания, расширить их проблематику, дать историку более тонкое понимание социальных процессов и человеческих взаимоотношений.

Последние десятилетия знаменовались сложностями, противоречивостью в развитии отечественной исторической науки. Осознание социальной и индивидуальной ценности литературного источника в определённой мере способствует преодолению кризисных явлений в отечественной науке. Разного рода исторические источники, в том числе и художественная литература, при некоторых различиях в предмете изучения, тематике, специальных вопросах, объединены общечеловеческим измерением минувшего. Человеку всегда будет

интересен именно человек, его судьба, мысли, побудительные мотивы, поступки, действия, меняющиеся во времени и пространстве.

В талантливых художественных произведениях воплощается более наглядно и осязаемо, нежели в исторических трудах, общественная оценка исторического процесса конкретной эпохи. В художественной картине заинтересовавшийся историей массовый читатель может проследить эстетически-эмоциональное восприятие обществом того или иного исторического факта или определённой эпохи в целом.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бабель И. Э. Одесские рассказы / И. Э. Бабель. – М. : Азбука, 2013. – 448 с.
2. Бёлль Г. Тогда в Одессе / Г. Бёлль. // Бёлль Г. Собрание сочинений в 5 томах. – Т. 1. – М. : Художественная литература, 1989. – С. 478 – 482.
3. Гайдаенко И. П. Санта-Мария: Роман / И. П. Гайдаенко. – К. : Днепр, 1990. – 751 с.
4. Героическая Одесса: Литературно-публицистический альманах... – Одесса: Областное издательство, 1945. – 148 с.
5. Гумилев Л. Н. Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником? / Л. Н. Гумилёв // Русская литература. – 1972. – № 1. – С. 73 – 82.
6. Думова Н. Г. О художественной литературе как источнике изучения социальной психологии (на примере романа-эпопеи М. Горького «Жизнь Клима Самгина») / Н. Г. Думова // О подлинности и достоверности исторического источника. – Казань: КГУ 1991. – С. 112 – 121.

7. Карев Г. А. Твой сын, Одесса: повесть / Г. А. Карев. – Одесса : Маяк, 1990. – 295 с.
8. Катаев В. П. Белеет парус одинокий: Повесть / В. П. Катаев. – Одесса : Маяк, 1980. – 280 с.
9. Катаев В. П. Волны Черного моря: в 2 кн. / В. П. Катаев. – М. : Детгиз, 1961. – 1218 с.
10. Козачинский А. В. Зелёный фургон: Повесть, рассказы / А. В. Козачинский. – Ростов н/Д : Книжное изд-во, 1986. – 128 с.
11. Колычев О. Я. У Чёрного моря: Стихи и поэмы. 1932 – 1935 / О. Я. Колычев. – М. : Советский писатель, 1935. – 100 с.
12. Корольков Ю. М. В катакомбах Одессы: повести / Ю. М. Корольков. – М. : Молодая гвардия, 1968. – 176 с.
13. Крылова Р. И. Художественная литература как источник при изучении отечественной истории / Р. И. Крылова // Альманах современной науки и образования. – № 7, часть 2. – Тамбов : Грамота, 2007. – С. 87 – 89.
14. Куприн А. И. Поединок. Рассказы / А. И. Куприн. – М., Художественная литература, 1979. – 365 с.
15. Кучер В. С. Чорноморці: Роман / В. С. Кучер. – Сімферополь : Таврія, 1975. – 552 с.
16. Лясковский В. Г. Голубая лента: Повесть / В. Г. Лясковский. – Одеса : Одесское областное издательство, 1956. – 165 с.
17. Манкевич И. А. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации / И. А. Манкевич // Обсерватория культуры. – 2007. – № 5. – С. 17 – 23.
18. Мар'єнко Ф. С. Світить сонце: уривок з повсті «Дорога в катакомби» / Ф. С. Мар'єнко // Одессе посвящается...- Одесса : Маяк, 1971. – С. 220 – 225.

19. Миронец Н. И. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) / Н. И. Миронец // История СССР. – 1976. – № 1. – С. 125 – 141.
20. Михайлов В. М. Повесть о чекисте/ В. М. Михайлов. – М. : Политиздат, 1965. – 295 с.
21. Мушкетик Ю. М. Семен Палій: Повість/ Ю. М. Мушкетик. – К. : Радянський письменник, 1954. – 391 с.
22. Одессе посвящается... Город-герой в художественной литературе. – Одесса: Маяк, 1971. – 287 с.
23. Одесский год Пушкина: Литературно-краеведческий сборник. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – Одесса: Маяк, 1979. – 248 с.
24. Панч П. Й. З моря; Голубі ешелони; Олександр Пархоменко: Повісті / П. Й. Панч. - К. : Молодь, 1979. – 280 с.
25. Паустовський К. Г. Время Больших ожиданий. Повесть, рассказы / К. Г. Паустовский. – Одесса: Маяк, 1977. – С. 9 – 224.
26. Поженян Г. М. Вперёдсмотрящий. Поэма / Г. М. Поженян // Новый мир. – 1955. – № 5. – С. 5 – 25.
27. Полищук С. П. Купель на площади: роман/ С. П. Полищук. – Одесса: Весть, 1995. – 306 с.
28. Поляков С. П. Бастион – Одесса / С. П. Поляков. – Одесса : Маяк, 1966. – 251 с.
29. Предтеченский А. В. Художественная литература как исторический источник / А. В. Предтеченский // Вестник Ленинградского университета. – 1964. – № 14. – С. 76 – 85.
30. Пушкин А. С. Евгений Онегин: Роман в стихах / А. С. Пушкин. – М. : Художественная литература, 1981. – 255 с.
31. Сенявская Е. С. Художественная литература как исторический источник / Е. С. Сенявская // История: Еженедельное приложение к газете «Первое сентября». – 2001. – № 44. – С. 7 – 13.

32. Сибагин С. А. Прапорщик Щеголев: Историческая повесть / С. А. Сибагин. – К. : Молодь, 1955. – 117 с.
33. Симонов К. М. Стихотворения и поэмы. Повести разных лет. Последняя работа / К. М. Симонов. – М. : ОЛМА - ПРЕСС, 2004. – 606 с.
34. Смолич Ю. К. Світанок над морем: Роман у 2-х книгах / Ю. К. Смолич. – К. : Дніпро, 1986. – 558 с.
35. Соболев Л. С. Дорогами побед : Одесса, Крым, Севастополь / Л. С. Соболев. – М. : ОГИЗ, 1944. – 93 с.
36. Соболев Л. С. Из записных книжек. Одесса. Сентябрь – октябрь 1941 / Л. С. Соболев // Литературное наследство. – Т. 78, книга 2: Советские писатели на фронтах Великой Отечественной войны. – М. : Наука, 1966. – С. 45 – 67.
37. Соболев Л. С. Морская душа. Рассказы/ Л. С. Соболев. – М. : Современник, 1975. – 494 с.
38. Соболев Л. 69 дней / Л. Соболев // Героическая Одесса: Литературно-публицистический альманах...- Одесса : Областное издательство, 1945. – С. 31-35.
39. Ставицкий А. З. Шолом-Алейхема, 40: Драма / А. З. Ставицкий. – М., 1984.
40. Сурилов А. В. Адмирал де Рибас / А. В. Сурилов. – Одесса : Южная Пальмира, 1994. – 310 с.
41. Сурилов А. В. Дюк Ришелье: исторический роман / А. В. Сурилов. – Одесса : Вариант, 1992. – 271 с.
42. Толстой Л. Н. Хаджи-Мурат: Повести / Л. Н. Толстой. – М. : Художественная литература, 1980. – 303 с.
43. Трусков Ю. С. Хаджибей: Исторический роман / Ю. С. Трусков. – Одесса : Маяк, 1970. – 471 с.

44. Феденёв Р. К. Де Рибас: Историко-приключенческий роман-биография / Р. К. Феденёв. – Одесса : АО «ОМК», 1994. – 600 с.
45. Феденёв Р. К. Одесский герцог / Р. К. Феденёв. – Одесса : Принт Мастер, 1999. – 256 с.
46. Четвериков Б. Д. Котовский: Роман / Б. Д. Четвериков. – М. : Воениздат, 1986. – 636 с.
47. Чуковский К. И. Из воспоминаний / К. И. Чуковский. – М. : Советский писатель, 1958. – 364 с.
48. Шмидт С. О. Художественная литература и искусство как источник формирования исторических представлений / С. О. Шмидт // Шмидт С. О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С.113 – 115.
49. Яновський Ю. І. Голівуд на березі Чорного моря / Ю. І. Яновський. – К. : Укртеакіновидав, 1930. – 71 с.
50. Яновський Ю. І. Чотири шаблі : оповідання, есеї, романи / Ю. І. Яновський. — Харків : Фоліо, 2013. – 570 с.

_____ **Галина Володимирівна ВОРОБІЙОВА,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства
Одеського національного політехнічного університету

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ _____

В умовах трансформації українського суспільства потребує постійної уваги проблема наукового вивчення ролі правової культури в структурі правової системи.

Правові відношення є певним втіленням культури на конкретному історичному етапі розвитку, становлять феномен правової культури. Рівень правової культури обумовлюється насамперед досягнутим рівнем матеріальної та духовної культури. Таким чином, можна стверджувати, що права культура є важливою складовою частиною людської культури: вона представлена сукупністю норм, цінностей, юридичних інститутів, процесів й форм, які виконують функції соціальної та правової орієнтації індивідів у конкретному суспільстві.

Права культура повністю не співпадає з жодним іншим видом культури, створюючи своєрідне, унікальне поєднання матеріальних та духовних складових. Вона представляє собою своєрідну форму гармонійного розвитку особистості, важливий інструмент забезпечення прав людини. Права культура тісно пов'язана з правосвідомістю, спирається на неї, але представляє собою відносно самостійну категорію, тому що вміщує в собі не тільки соціально-психологічні процеси, які мають місце у суспільстві, але й юридично значиму поведінку індивіда, правову діяльність у вигляді правотворчості та її результатів, традиції правотворчості, практику функціонування

правових інститутів в цілому [2]. Рівень розвитку правової культури у суспільстві відображає ступінь становлення правової державності. Без високого рівня правової культури не можлива правова держава. Слід зазначити, що законність в державі можлива лише при умові високого рівня загальної та правової культури.

Правова культура передбачає наявність правових знань, розуміння соціальної цінності права, оцінки правових вимог як доцільних та справедливих, поважне відношення до законів та добровільне і свідоме їх виконання [6, с. 615]. Важливо відзначити, що правова культура, надаючи оцінку правових інститутів, процесів, форм, діяльності конкретного суспільства, характеризує правові цінності суспільства, прогресивні досягнення у сфері права, відображає якісний стан правового життя країни.

Правова культура є вищою формою усвідомлення інтересів й потреб суспільства в правовому регулюванні суспільних відношень та частиною загальної громадянської культури. Будучи самостійною в соціокультурному просторі, залежною від моральності суспільства та моральних якостей індивідів, які здійснюють правову діяльність, правова культура є обов'язковою передумовою формування правової держави та правового суспільства в цілому. Доктор юридичних наук В. П. Сальніков в якості елементів правової культури виділяє компоненти юридичної дійсності в їх особливому ракурсі еталонів поведінки, право та правосвідомість, правові відношення, законність й правопорядок, правомірну діяльність суб'єктів. При цьому особливу увагу він приділяє дійовій стороні правової культури, виділяючи діяльність безпосередньо у правовій сфері, діяльність поза правового характеру, але поєднану з діями права (журналістика, література, кіно тощо), які відображають правові ідеї, оцінки, почуття [5].

Структура правової культури складається з елементів, які мають певний зміст та якісний рівень, а саме: а) право як система норм, які є виразником державної волі у вигляді закону; б) правосвідомість як система духовного відображення правової дійсності; в) правові інститути як система державних органів та суспільних організацій, які забезпечують правовий контроль, реалізацію права; г) правова поведінка, діяльність. У структурі правової культури виділяють й знання про право, відношення до права, навички правової поведінки. Індивід, який володіє високою правовою культурою, повинен орієнтуватися у законодавстві, володіти позитивною правосвідомістю, яка ґрунтується на повазі до права та вмінні при необхідності влучно його реалізувати. Таким чином, можна зазначити, що правова культура представляє собою спосіб мислення, норму, зразок поведінки, що відображають правовий менталітет суспільства.

Г. О. Попадинець виділяє функції, які виконує правова культура в суспільстві, а саме: пізнавальну, регулятивну, ціннісно-нормативну, комунікативну, прогностичну, виховну [3, с. 127].

Пізнавальна функція правової культури пов'язана з теоретичною та організаційною з формування правової держави та забезпеченню становлення громадянського суспільства. Вона спрямована на оволодіння особою правовими знаннями, формування власних переконань з метою правильного їх застосування у практичній діяльності та набуття навичок правового мислення.

Регулятивна функція правової культури націлена на забезпечення стійкого, злагодженого, динамічного та ефективного функціонування усіх елементів правової системи. Правова культура як компонент правосвідомості та буття поєднана не тільки з відображенням всього суспільного буття, але й з активним зворотнім впливом на нього. Вона дозволяє не тільки здійснювати правове спілкування між громадянами,

але й регулювати їх взаємовідносини у правовій площині, забезпечуючи відповідність поведінки особи правовим приписам на підставі отриманих правових знань і відповідних правових переконань особи чи колективу. Регулятивна функція правової культури реалізується через правові та інші соціальні норми.

Ціннісно-нормативна функція правової культури виражається за допомогою системи аксіологічних характеристик. Вона проявляється в різноманітних явищах та фактах, котрі набувають ціннісне значення, відображаючись у свідомості індивідів та їх вчинках. Правові норми, інші складові правової культури суспільства виступають об'єктами оцінки. Ця функція має прояв і тоді, коли вивчається оціночне відношення особистості до результату, цілей її дій, спрямованих на зміну оточуючою правової дійсності, до зразків поведінки, які обумовлені нормами права, до поведінки та діям інших осіб. Можна сказати, що ціннісно-нормативна функція правової культури спрямована на визначення стану законності і правопорядку у державі з погляду реалізації суб'єктами правових відносин чинного законодавства.

Виховна функція правової культури оцінюється рівнем формування суспільством правових якостей особистості, на що націлені заходи з правової освіти населення, наданню йому юридичної допомоги, активізації процесів самовиховання індивідів. Ця функція повинна забезпечити свідоме та поважне ставлення особи до вимог чинного законодавства.

Комунікативна функція забезпечує спілкування громадян у правовій сфері, вона функціонує через це спілкування та впливає на нього. Вона дає змогу особі на підставі набутих знань зорієнтуватися у правовому просторі з метою забезпечення безконфліктного співіснування з іншими суб'єктами.

Прогностична функція правової культури охоплює правотворчість й реалізацію права, проблеми зміцнення законності та правопорядку, забезпечення правомірної поведінки індивідів, їх громадянської активності, аналізує тенденції, характерні для всієї правової системи. Таким чином, вона дає змогу прогнозувати розвиток чинного законодавства, правових інститутів у державі.

В цілому, як частина людської культури, правова культура – це сукупність норм, цінностей, політико-правових інститутів, процесів та форм, які виконують функцію соціальної та правової орієнтації людей у конкретному суспільстві. Рівень правової культури суспільства передбачає певну ступінь демократичності суспільства й держави, стан її соціально-політичної стабільності, є показником рівня правового прогресу у державі.

Таким чином, умовами формування правової культури суспільства виступають обставини, передумови, ситуації, під впливом яких відбувається формування правової культури, а саме: 1) демократизація суспільства та держави; 2) формування основ правової держави; 3) формування правових знань; 4) правова соціалізація особистості; 5) вдосконалення законодавства; 6) підвищення ефективності діяльності правових інститутів; 7) вдосконалення правозастосувальної діяльності.

Слід зазначити, що в умовах правової держави зростає роль закону у системі соціальних регуляторів, відбувається посилення правових засад у поведінці людей, в житті суспільства і держави. Недостатній рівень правової культури й правосвідомості, правовий нігілізм стають перешкодою на шляху забезпечення реалізації принципів верховенства права.

Отже, правова культура, як одне з культурних надбань людства, має постійно вдосконалюватись, маючи за мету забезпечення гармонійного та прогресивного розвитку суспільства й окремих осіб. І навпаки,

прогресивний розвиток суспільства безпосередньо повинен впливати на рівень його правової культури. Складовими цього прогресу є створення та охорона правових цінностей, що забезпечують безконфліктне існування суспільства; запобігання протиправній діяльності суб'єктів суспільних відносин тощо [3, с. 128]. В. В. Смірнов зазначає, що правова культура являє собою інтегральну характеристику правового розвитку суспільства [7].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура/ О. Менюк //Право України. – 2001. – № 4. – С. 21-24.
2. Молчанов А. А. Правовая культура в социальной жизни : Вопросы методологии / А. А. Молчанов //Правоведение. – 1991. – № 1. – С. 69-73.
3. Попадинець Г. Правова культура як важливий елемент правової системи України / Г. Попадинець// Вісник національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 782. – С. 123-128.
4. Макеєва О. М. Правова культура як елемент правової системи / О. М. Макеєва // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 4. – С. 64-67.
5. Сальников В. П. Правовая культура: Теоретико – методологический аспект: Автореферат диссертации... доктора юридических наук / В. П. Сальников. – Л. : ЛГУ, 1990. – 35 с.
6. Синюкова Т. В. Правосознание и правовое воспитание / Т. В. Синюкова // Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юрист, 2001. – С. 611-625.

7. Смирнов В. В. Правовая культура: теоретико – методологическая эволюция и практика / В. В. Смирнов // Труды государства и права российской академии наук «Ценности и образы права». – 2007. – № 4. – С. 155-160.

Ганна Василівна ГОЛУБОВА,
кандидат педагогічних наук, викладач кафедри
іноземних мов Одеського національного медичного
університету

КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНИЙ МЕТОД

ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ _____

Останнім часом у вищих навчальних закладах відбувається інтенсифікація процесу навчання іноземних мов шляхом впровадження різноманітних технологій навчання, що забезпечує свободу вибору студентів щодо форм і методів навчання. Великий колообіг інформації вимагає застосування таких методів навчання іноземних мов, які дозволяють у стислі строки надати студентам досить ґрунтовних знань, забезпечити високий рівень опанування та закріплення матеріалу на практиці.

Особливо актуальною в сучасній методиці стає проблема навчання іноземної мови як засобу спілкування. Сучасні модифікації комунікативного підходу до навчання іноземних мов одержали найбільш послідовне теоретичне обґрунтування в лінгводидактичній комунікативно-когнітивній парадигмі. У теперішній час відбувається подальша теоретична розробка і практична реалізація когнітивно-комунікативного підходу до навчання професійно-орієнтованої іноземної мови в моделях навчання різних видів мовленнєвої діяльності: читання, аудіювання, писемного мовлення, усного мовлення.

Проблемою когнітивного підходу у навчанні іноземної мови займалися багато методистів та лінгвістів. У процесі становлення перебуває й система часткових методичних принципів комунікативного

підходу, так само як і трактування в рамках підходу загальнодидактичних та лінгводидактичних принципів.

«Когнітивний» (від лат. *cognitio* – знання, пізнання) підхід формально пов'язується з опублікованою в 1967 році У. Найсером програмною роботою «Когнітивна психологія». У своїй роботі У. Найсер запропонував провести аналіз розумової діяльності за допомогою експериментальних методик психології та фізіології, з метою обґрунтування необхідності врахування специфіки психічних процесів для підвищення ефективності інтелектуальної роботи людини.

Філософським підґрунтям когнітивно-комунікативних досліджень служить провідне положення когнітивної науки «Світ не відображається, а інтерпретується, <...> людина не просто сприймає світ, а конструює його» [10, с. 90]. Для дослідника зрозуміти мовну структуру рівнозначно, що проінтерпретувати зміст того, що втілене в мовленні. Інтерпретація базується на структурах людського досвіду, які відіграють роль суб'єктивного чинника такої реконструкції, під час якої індивідуальні значення – результат власного досвіду індивіда – додаються до об'єктивно існуючих речей та подій. Розуміння нової ситуації зводиться, перш за все, до спроби віднайти в пам'яті знайому ситуацію, найбільш подібну до нової. Ми можемо обробляти нові дані не інакше, як звернувшись до пам'яті про раніше накопичений досвід [2, с. 8].

Сума знань та уявлень про світ упорядкована у свідомості людини та об'єднана в інтегральну систему, що формує картину світу, організовує, перш за все, концептуальну систему, субстратами якої є концепти, образи, поняття. Ціннісна картина світу є фрагментом більш загальної системи уявлень мовців про світ відображений у мові. Вона є впорядкованою множиною оцінних суджень, які відображають ціннісні орієнтири соціуму. В ціннісній картині світу найбільш яскраво відображаються специфічні риси національного менталітету. Цінності діляться на зовнішні та

внутрішні (соціально та персонально обумовлені), між ними не існує чіткої межі. Вивчення знань, що використовуються в процесі мовного спілкування, розглядається як один з провідних напрямків когнітивної науки.

Цікавим є бачення О. В. Тарасової [9, с. 175], яка пропонує розглядати проблему зв'язків між мовою та мисленням у таких категоріях когнітивної та лінгвокогнітивної природи як знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями. Взаємозв'язок знань про світ та знань мови передбачає розгляд питання про їх співвідношення. За будь-яким мовним знаком (морфема, слово, висловлення, текст) прихована позамовна дійсність і усвідомлена, цілеспрямована мовленнєва діяльність, яка має когнітивну інфраструктуру.

З іншого боку, когнітивна характеристика мовної особистості пов'язана з її інтелектуальними здібностями, її пізнавальною діяльністю, яка зумовлює розумові процеси та національно-специфічну сукупність понять, ідей, концептів. Вона складається у певну картину світу і привласнена особистістю у даному соціокультурному середовищі, що реалізується нею у мовленнєвому спілкуванні. У процесі розвитку в кожного індивіда створюються ідеї, концепти, які відображають його бачення картини світу. У його свідомості вони представлені як певна ієрархія – система соціальних і культурних цінностей, сформованих у конкретних умовах соціального досвіду і діяльності.

Основоположником когнітивної теорії навчання вважають американського психолога Дж. Брунера. Учений обґрунтував три стадії вивчення будь-якого предмета, у тому числі мови: отримання нової інформації у вигляді знань; закріплення набутих знань, їх розширення і застосування під час розв'язання нових завдань; перевірка адекватності застосування сформованих знань, умінь, навичок.

Інтерес до когнітивно-комунікативного навчання іноземних мов поступово зростає. Когнітивний аспект вивчення мов розглядалися у працях Б. А. Глухова, О. О. Леонтьєва, С. Ф. Шатілова, В. Н. Щукіна. Б. А. Глухів та А. Н. Щукін сформулювали таке визначення когнітивного підходу до навчання мови: «Те ж, що пізнавальний (від англ. cognition «знання, «пізнання») підхід до навчання, що, насамперед, полягає в засвоєнні теорії мови, яка вивчається переважно у вигляді роботи над вивченням правил фонетики, граматики і слововживання. Тренуванню відводиться незначна роль, а на противагу йому робиться акцент на свідомому конструюванні висловлювання мовою» [3, с. 95].

Проблема навчання іноземних мов розглядається не як навчання власне лінгвістичних знань, а як трансляція знань про світ. Розглядаючи когнітивний аспект оволодіння іноземною мовою, О. Леонтьєв підкреслює, що опановуючи іноземну мову, ми одночасно засвоюємо властивий відповідному народу образ світу, те чи інше бачення світу через призму національної культури, одним із важливіших компонентів якої є мова. На думку О. Леонтьєва, основне завдання оволодіння іноземною мовою в когнітивному аспекті полягає в тому, щоб навчитися здійснювати орієнтування так, як це робить носій мови.

Теоретичні засади когнітивної методики спираються на положення когнітивної лінгвістики, яка розглядає мову не як систему в самій собі (вислів Ф. де Соссюра), а у зв'язку з людиною, без якої виникнення і функціонування цієї системи було б неможливим.

Під комунікативно-когнітивним підходом розуміють таку організацію навчального процесу, основу якого складає комунікативна взаємодія студентів, яка забезпечує участь кожного з них як об'єкта і суб'єкта пізнавальної діяльності. Вирішальними факторами, що визначають ефективність комунікативно-когнітивного підходу, вважають такі: активна мисленнєва діяльність у процесі отримання та переробки інформації;

комплекс вправ, де врахована когнітивна стратегія; створення умов для реалізації творчого мислення.

Використання комунікативно-когнітивного підходу до викладання іноземних мов вважається найдоцільнішим, оскільки він забезпечує інтенсифікацію навчального процесу, що є важливим за умов скорочення аудиторних годин і збільшення обсягів самостійної роботи студентів. Цей підхід спрямований на розвиток основних видів мовленнєвої діяльності – читання, письма, аудіювання та говоріння – в умовах, що моделюють ситуації реального професійного спілкування іноземною мовою, та стимулює мовленнєво-розумову активність студентів. Комунікативно-когнітивний підхід також передбачає вирішення практичних завдань, доцільних у професійній діяльності, тобто таких, що охоплюють інтереси і потреби студентів та відображають «систему взаємовідносин комунікантів» [5, с. 43]. Поєднання комунікативного та когнітивного підходів сприяє формуванню у студентів лінгвістичного концепту знання, що розуміють як тип ментальної репрезентації сприйнятої та обробленої вербальної та невербальної інформації.

Процес спілкування – це комунікація в усній чи письмовій формі, когнітивна сутність якої полягає в обміні інформацією, її зберіганні та оцінюванні. Комунікативна спрямованість занять передбачає організацію системи знань, умінь і навичок, яка дає можливість студентові сформувати низку компетенцій (лінгвістичну, соціокультурну, дискурсивну, соціальну, стратегічну).

Комунікативна компетенція вважається сформованою, якщо майбутній фахівець використовує іноземну мову, щоб самостійно отримувати й розширювати свої знання і досвід.

Оволодіння іноземною мовою передбачає активну участь в інтерактивному спілкуванні. Саме когнітивна діяльність вважається релевантною для того, щоб студенти розуміли й використовували мову,

зважаючи на сформований у них знаннєвий простір та пізнавальні алгоритми, які зумовлено властивостями психіки людини та конкретною ситуацією. Умовою успішного навчання іноземним мовам є створення у студентів мотивації до спілкування іноземною мовою. Вона забезпечує розширення інформаційного поля, активізує усвідомлене оволодіння навчальною інформацією, що зумовлює зацікавленість студентів у навчанні та покращує якість знань, умінь та навичок.

В роботах С. Шатілова було запропоновано комунікативно-когнітивну та культурно-країнознавчу концепцію викладання іноземних мов. Комунікативний компонент цієї концепції автор розглядає через технології навчання, які повинні забезпечувати інтерактивне, особистісно-мотиваційне спілкування студентів на занятті з іноземної мови. Когнітивний компонент передбачає усвідомлене засвоєння студентами культурно-країнознавчих відомостей та мовного матеріалу. На думку С. Шатілова та його послідовників, когнітивно-комунікативне навчання іноземних мов дає змогу найбільш повно реалізувати освітньо-виховний потенціал предмета.

Варто також зазначити, що когнітивний підхід до навчання заснований не тільки на когнітивній психології, він також базується на принципі свідомості у викладанні й на теорії соціоконструктивізму, згідно з якою студент є активним учасником процесу навчання, а не об'єктом навчальної діяльності викладача.

Сучасні методи в процесі навчання стосуються, насамперед, психічних особливостей і пізнавальних переваг студентів, розвиток у них адекватного уявлення про систему досліджуваної мови і здатності до реального спілкування в суспільстві. Для реалізації професійно орієнтованого навчання з урахуванням сучасних тенденцій і методів вважаємо, що в його основу слід покласти когнітивно-комунікативний

метод, що найбільше відповідає ідеям комунікативності, свідомості й професійної спрямованості навчання іноземної мови.

Отже, під когнітивно-комунікативним методом у процесі навчання розуміємо такий метод навчального процесу, що підпорядкований системі комунікативно- і професійно-пізнавальних і когнітивних завдань, передбачає вивчення мови в дії, в реальному функціонуванні і ґрунтується на принципах комунікативної спрямованості, свідомості й активності студентів у процесі навчання.

Когнітивний підхід дослідження мови вивчає мовні процеси і явища, одиниці і категорії у взаємозв'язку з іншими когнітивними процесами, а саме: із сприйняттям, пам'яттю, уявленням, емоціями та мисленням людини. Будь-яке мовне явище можна ґрунтовно описати і пояснити, якщо його розглядати на перехресті когніції і комунікації.

Окрім знання принципів успішного спілкування, для здійснення своїх намірів комуніканти повинні також володіти мовними знаннями як основою для успішної взаємодії [11]. До складу бази знань, що використовуються в процесах мовленнєвої комунікації, відносять наступні компоненти: 1) мовні знання: а) знання мови – граматики (з фонетикою і фонологією), додаткові знання композиційної і лексичної семантики; б) знання вживання мови; в) знання принципів спілкування; 2) позамовні знання: а) контекст і ситуація спілкування, володіння інформацією про адресата (намічені адресатом цілі та плани, його уявлення про мовця та про оточуючу ситуацію і т.п.); загальні знання (тобто знання про світ), знання про події, стан, дії, процеси і т.д. [2, с. 7].

Л. В. Цурікова [11] зазначає, що когнітивна модель будь-якої дискурсивної події включає: 1) мовні знання (знання фонетики, лексики та граматики мови спілкування; знання конвенцій та норм вживання мови спілкування; знання конвенційних мовних засобів реалізації мовленнєвих актів поточної дискурсивної події); 2) контекстуальні знання (знання,

пов'язані з визначенням місця та обставин спілкування і міри його формальності; з визначенням комунікативного статусу учасників спілкування, обумовленого соціальними, комунікативно-рольовими та дистанційними відношеннями між ними; з темою / предметом спілкування); 3) інтерактивні знання (знання принципів успішного мовленнєвого спілкування; знання інтерактивних моделей реалізації дискурсивних подій і мовленнєвих актів, що їх складають; знання інтерактивної моделі актуалізованої дискурсивної події, що передбачає знання типів мовленнєвих актів, які входять до нього; знання послідовності їх виконання в даній дискурсивній події). Для повноцінного та успішного спілкування учасникам комунікації необхідно володіти всіма перерахованими видами знань.

Когнітивно-спрямоване навчання спілкування іноземною мовою має особистісно-обумовлений характер. Такий підхід до навчання передбачає організацію та управління навчальної діяльності студентів, означає переорієнтацію цього процесу на постановку й розв'язання ними самими конкретних навчальних завдань. Це пов'язано з цілою низкою особистісних моментів. Насамперед сюди належить мотивація. Поняття «мотивація навчання» трактується як процес, метод і засіб спонукання осіб, які навчаються, до продуктивної пізнавальної діяльності, до активного засвоєння змісту освіти. Тому дуже важливим у мотивуванні студентів у процесі навчання є формування інтересу. У загально-психологічному визначенні інтерес – це емоційне переживання пізнавальної потреби.

Методична доцільність когнітивного підходу полягає в організації активної мовленнєво-мисленнєвої діяльності студентів у процесі навчання їх іншомовної фахової лексики.

Основним засобом навчання іноземної мови в когнітивно-комунікативній методиці є текст. Текст є посередником між учасниками

спілкування, важливим компонентом у структурі комунікативного акту між адресантом (тим, хто висловлюється) і адресатом (тим, хто сприймає висловлювання). Змістова єдність тексту втілена у своєрідних структурно-смыслових згустках – концептах, тобто текст як одиниця культури.

Отже, когнітивно-комунікативна методика роботи з текстом спрямована на вдосконалення змісту і форм навчання мови, формування комунікативної (ключової), текстової, лінгвістичної, соціокультурної, стратегічної та інших освітніх компетенцій, що забезпечують реалізацію мети стандартизованої мовно-літературної освіти. Урахування основних положень когнітивно-комунікативної методики в процесі навчання мови, гармонійне поєднання роботи з розвитку усіх видів мовленнєвої діяльності на основі текстів сприятиме формуванню мовної особистості студентів/школярів, успішній їх соціалізації.

Навички зрілого читання іншомовних текстів можуть бути розвинені вже на початковому етапі вивчення іноземної мови, якщо використовувати когнітивно-комунікативну методику, побудовану на психокогнітивній моделі декодування інформації за принципом «зверху-вниз», від більш високого рівня (фонові знання, очікування читача) до розпізнавання лексико-граматичних форм. А. Johns виділяє п'ять ключових понять, що характеризують когнітивний підхід до навчання читання в цілому: схеми, інтерактивність, значеннєва обробка тексту, набір читацьких стратегій, метакогнітивна усвідомленість.

Мова як транслятор культури за допомогою текстів прилучає студентів до культури нації і людства, сприяє розвитку культурологічної комунікації (соціокультурна змістова лінія). Текст дає змогу визначити завдання на всіх рівнях, повторити мовленнєвознавчі відомості (визначити тип, стиль мовлення, способи об'єднання речень у межах складного синтаксичного цілого, засоби зв'язку речень у тексті, здійснити актуальне членування речення тощо).

Дискурс – це текст у єдності його лінгвістичних та екстралінгвістичних властивостей, тобто текст у взаємозв'язку з мовленнєвою ситуацією, зі статусом і намірами комунікантів, із результатами мовленнєвого акту [1, с. 51-52].

Сприймання і розуміння тексту мають становити єдиний процес. Психолінгвісти виокремлюють чотири рівня розуміння тексту. Перший рівень характеризується усвідомленням того, про що говориться, теми висловлювання, тобто найзагальнішим, поверхневим розумінням. Для другого рівня властиве розуміння того, що говориться, встановлення смислових зв'язків, композиційної структури тексту. Третій рівень передбачає усвідомлення того, якими засобами автор реалізує свій задум, тобто проникнення не тільки у зміст, але й у форму тексту. Четвертий рівень розуміння характеризується виявленням глибинного змісту, проникненням у підтекст, усвідомленням мети і ідеї висловлювання [7, с. 30-32].

Поняття когнітивного методу поступово входить у сферу викладання мов. Когнітивний метод до викладання мов виник як реакція на прямий підхід, що передбачає інтуїтивне засвоєння мови в процесі спілкування. Він отримав методичну реалізацію насамперед у межах свідомо-практичного методу навчання та в методиці викладання мов.

Когнітивно-комунікативний метод у навчанні мови спирається на принцип усвідомлення у викладанні. Усвідомлення може належати як до суб'єкта діяльності (усвідомлення себе, рефлексія), так і до змісту, процесу діяльності. У викладанні мови це означає, що навчання певних лінгвістичних явищ повинно спиратися на мислення і дії, що лежать в основі розуміння і використання цих явищ у мовленні.

Основне завдання когнітивної лінгвістики полягає в описі та поясненні мовних здібностей особистості, знання мови як її внутрішньої когнітивної структури, а також динаміки взаємодії між мовцем та

слухачем, які розглядаються як єдина система переробки інформації, що складається з когнітивного, комунікативного, прагматичного та мовного модулів. Дослідження комунікативно-прагматичного модуля оцінних висловлень зосереджене на вивченні взаємозв'язку між мисленням – мовою – комунікацією. Г. В. Колшанський [4, с. 21] вказує на нерозривний зв'язок мислення та мови, зазначаючи, що мова передає мислення, а мислення виражається у мові.

У рамках когнітивного підходу студент вважається активним і свідомим учасником процесу навчання, а не об'єктом навчальної діяльності викладача. Іншими словами, між студентами і викладачем реалізуються суб'єкт-суб'єктні відносини. У такому навчанні викладач повинен уміти викликати у студента справжній інтерес до предмета спілкування і до себе – як до співрозмовника. Студенти виступають у ролі єдиного взаємодіючого, колективного, сукупного суб'єкта, організація якого також входить до завдань викладача. Тому повинна бути організована і навчальна співпраця самих студентів між собою у розв'язанні навчальних завдань так, щоб формувався колективний суб'єкт і діяв принцип колективної комунікативності навчання.

Планування курсу з вивчення іноземної мови включає необхідність вибору методу навчання. На сьогоднішній день у практиці навчання іноземних мов є поширеним когнітивно-комунікативний метод навчання англійської мови. Інноваційні процеси, що відбуваються нині в освіті, сприяють виникненню нових підходів до організації і проведення занять з іноземної мови.

Ефективна організація процесу навчання іноземних мов у вищій школі вимагає дотримання цілого комплексу необхідних передумов, а саме:

- перетворення лекцій на інтерактивні (короткі бесіди протягом лекції; проведення студентами коротких презентацій, що допомагають

розкрити питання лекції; проведення коротких тестів на 5-10 хвилин, що демонструє розуміння викладеного матеріалу, тощо);

- перетворення семінарів на науково-практичні конференції, тобто таку діяльність, де студенти в процесі дискусії вирішують значущі проблеми спеціальності на основі самостійних досліджень, а не лише репродукують матеріал, викладений в лекціях;

- активне впровадження в практичні та семінарські заняття презентацій, самостійно підготовлених студентами;

- активізація рольових та ділових ігор, театралізація навчального процесу;

- виконання студентами індивідуальних та групових короткострокових довгострокових навчальних проєктів, що відображають практику педагогічної роботи;

- проведення майстер-класів досвідченими вчителями міста на семінарських заняттях;

- широке використання мультимедійних засобів у процесі проведення семінарських занять, Інтернет-пошуку для цілей навчального процесу, надання студентам навчальної інформації на електронних носіях, проведення електронних тестів, які значно підвищують оперативність контролю на семінарах.

Важливими питаннями для навчального процесу залишаються співвідношення теоретичного матеріалу та практичних завдань, а також співвідношення рідної та іноземної мови під час практичних занять, домашнього читання, проведення багатьох дискусій. Перспективним для проблеми, що розглядається, виглядає врахування принципу визначення змісту навчання на основі першочергового врахування характеристик діяльності, що формується (content-based approach), який передбачає пріоритет предметної складової над мовною. Дотримання цього принципу робить необхідним відбір найбільш актуальних проблем, які треба

обговорювати, наприклад, на семінарах з методики викладання іноземних мов у відповідних професійних ситуаціях, створюючи сприятливе середовище для удосконалення іншомовної комунікативної компетенції майбутніх вчителів іноземної мови.

Найвищою формою комунікативно-когнітивного підходу до навчання іноземної мови є занурення в іншомовне середовище, де професійні проблеми обговорюються мовою, що вивчається. У такому разі вивчення мови відбувається одночасно з вивченням предметного змісту спеціальності.

Важливою проблемою також залишається формування фонетичних навичок – оволодіння апроксимованою вимовою звуків та звукосполучень іноземної мови, що виконують у мовленні смислорозрізняльну функцію, а також наголосом та головними інтонаціями найбільш поширених типів речень. Серед актуальних проблем сучасної вищої школи є проблема зовсім іншого характеру, яка вимагає подальших досліджень – подолання психологічного бар'єру, що виникає в процесі дискусій між викладачем та студентами.

Особливої актуальності набуває вивчення взаємодії мови, мислення, пізнання та сприйняття з точки зору когнітивної фонетики. Особливістю когнітивної фонетики є те, що процес мовлення розглядається в ній з погляду цілісності комунікативного каналу, тобто звернення не лише до самого процесу мовлення як такого, а до мовця та слухача у їх взаємодії [8, с. 113]. Інтонація слугує допоміжним каналом у процесі сприйняття та подальшої репрезентації інформації. Слід відмітити, що когнітивні структури посідають важливе місце у формуванні просодичних маркерів, а тому здійснювати просодичні дослідження мови доцільно з урахуванням когнітивних та комунікативно-прагматичних аспектів.

Проведення практичних занять з іноземної мови стає найбільш ефективним за умови впровадження кооперативного навчання, що

передбачає організацію спільної роботи студентів над навчальними проектами проблемного характеру (наприклад, сучасними проблемами білінгвального та полілінгвального навчання), коли спільна мета досягається лише через поєднання колективних зусиль. Кооперативне навчання сприяє засвоєнню професійних знань і створює умови для взаємного навчання, під час якого студенти групи навчають самі себе, у результаті чого досягнення практичної мети занять значно прискорюється. Кооперативне навчання вимагає такої організації навчального процесу, коли студенти працюють в малих групах, звітуючи про результати самостійної колективної роботи як викладачеві, так і всій своїй академічній групі в цілому.

Когнітивна та комунікативна методики спрямовані на виконання головного завдання мовної освіти за сучасних умов – формування комунікативної компетенції того, хто вивчає мову, і цілком відповідає загальноєвропейським орієнтирам із питань мовної освіти. Кожна з цих методик має свої завдання, але, інтегруючись, вони виконують головну функцію – формування і подальший розвиток мовної особистості на засадах неперервної мовної освіти. Когнітивно-комунікативний підхід до навчання мови, що сформувався на базі провідних ідей означених методик, є одним із найпріоритетніших у реалізації стандарту мовної освіти в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
2. Герасимов В. И. На пути к когнитивной модели языка / В. И. Герасимов, В. В. Петров // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIII. – М., 1988. – С. 5-11.

3. Глухов Б. А. Термины методики преподавания русского языка как иностранного / Б. А. Глухов, А. Н. Щукин. – М. : Русский язык, 1993. – 369 с.
4. Колшанский Г. В. Логика и структура языка / Г. В. Колшанский. – М. : Высш. шк., 1965. – 240 с.
5. Коростелев В. С. Принципы создания системы коммуникативного обучения иноязычной культуре / В. С. Коростелёв, Е. И. Пассов, В. П. Кузовлев. // Иностранные языки в школе. – 1987. – № 2. – С. 43-44.
6. Кубрякова Е. С. Проблемы представления знаний в современной науке и роль лингвистики в решении этих проблем / Е. С. Кубрякова // Язык и структура представления знаний. – М., 2009. – С. 4-38.
7. Пентилюк М. І. Аналіз тексту на уроках мови / М. І. Пентилюк // Дивослово. – 1999. – № 3. – С. 30-32.
8. Полєєва Ю. С. Когнітивна фонетика: постановка проблеми / Ю. С. Полєєва // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія: Філологія. – 2005. – Том 8. – № 2. – С. 111-115.
9. Тарасова Е. В. Когнитивные основания системной организации речи / Е. В. Тарасова. // Вісник Харківського державного університету. – 1999. – № 424. – С. 174-183.
10. Фрумкина Р. М. Когнитивная лингвистика или «психолінгвистика наоборот» / Р. М. Фрумкина // Язык и речевая деятельность. – СПб. : СПбГУ, 1999. – С. 80-93.
11. Цурикова Л. В. Анализ межкультурной коммуникации: когнитивно-прагматический подход / Л. В. Цурикова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2003. – № 2. – С. 162-182.

12. Цурикова Л. В. Межкультурное взаимодействие с позиций когнитивно- дискурсивного подхода / Л. В. Цурикова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2006. – № 1 (007). – С. 5-15.

Юлія Андріївна ДОБРОЛЮБСЬКА,

доктор філософських наук, професор, завідувач
кафедри всесвітньої історії і методології науки
ПНПУ імені К. Д. Ушинського

**ІСТОРИЧНА БІОГРАФІЯ Е. РЕКЛЮ
В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ФРАНЦУЗЬКОЇ
ГЕОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ ХІХ СТОЛІТТЯ_____**

Історична біографія Жан-Жака Елізе Реклю (1830-1905) вкрай цікава, бо його життя було надзвичайно багатим на всякого роду події. Видатний вчений і мислитель, який любив природу та вмів читати її живі сторінки, Реклю в той же час брав активну участь у громадському житті, цікавився і відгукувався на всі події соціального життя.

Любов до природи і жадання побачити весь світ вабили Реклю вже з юних років. За своє життя він відвідав майже всі країни цивілізованого світу, починаючи з Європи і закінчуючи віддаленими куточками Америки, Африки та Азії. Як надзвичайно талановитий письменник Реклю вмів яскраво і барвисто описувати побачені країни та їх природу.

Багато обдарований від природи, що володів величезними знаннями, завдяки яким став в перші ряди світових вчених. Разом з тим Реклю все своє життя залишався дуже скромною людиною і був ідеалістом в кращому сенсі цього слова. Своїм вищим обов'язком він визнавав безкорисливе служіння науці і людству. Всі його твори пройняті ідеями гуманності і закликом до братерства, свободи і справедливості.

Елізе Реклю народився 15-го березня 1830 року в родині небагатого сільського протестантського пастора в городі Сент-Фуа-ля-Гранд, в департаменті Жиронда на півдні Франції [4, с. 4].

Батько Реклю належав до числа тих рідкісних людей, які стійко зберігають свої переконання і вірність ідеалу. Бажаючи бути істинним учнем і послідовником Христа, пастор Реклю, незважаючи на свої значні зв'язки (він був одружений на родичці князя Деказа, міністра Людовика XVIII), відмовився від блискучої кар'єри і вважав за краще залишатися все життя сільським пастором, живучи серед селян. Отримавши запрошення від однієї невеликої бідної громади євангельських християн містечка Кастетарба, пастор Реклю покинув невелике містечко, де він був священиком, і разом з сім'єю переїхав в глухе село серед Піренеїв.

Мати Реклю відрізнялася також високими моральними якостями і ставила за мету свого життя служіння ближнім. Обтяжена численним сімейством, вона не замикалася, однак, у вузькому колі сімейних інтересів; слідуючи усюди за своїм чоловіком і розділяючи з ним матеріальні негаразди, вона заснувала кілька вільних шкіл для селянських дітей, де сама викладала і навчала грамоті.

Сімейство у пастора Реклю було численне. Всього було вісім дітей: п'ять хлопчиків і три дівчинки. Елізе був другою дитиною. Старшим за нього був брат Елі, який став згодом відомим письменником-етнографом і філософом. Елізе був дуже дружний з Елі з самого дитинства, і ця дружба збереглася все життя.

В сімействі Реклю панувала сувора патріархальна атмосфера, перейнята релігійним духом. Діти з ранніх років привчалися до праці і скромного способу життя. Пастор Реклю сам навчав своїх дітей і головну увагу звертав на моральне виховання. Бажаючи зробити зі своїх дітей справжніх християн, пастор Реклю вирішив послати двох своїх

старших синів Елі і Елізе на виховання в громаду німецьких духовних християн, так званих «моравських братів», які, на його думку, краще за інших зберегли в чистоті вчення Христа. Спочатку був відправлений старший син Елі, а потім і другий – Елізе.

В той час подорож в громадських диліжансах була занадто дорогою, тому дванадцятирічний Елізе відправився з півдня Франції до Німеччини пішки з дорожньою сумкою за плечима. Провівши в дорозі кілька тижнів, Елізе дістався благополучно до Німеччини і прийшов в місто Нейвід, де знаходилася громада «моравських братів». Це була перша подорож по Європі майбутнього географа [3, с. 28].

Місто Нейвід розташоване на березі Рейну, при впадінні в нього річки Вид. Рейн справив велике враження на дванадцятирічного Елізе і він був зачарований видом розвалин старовинних фортець, замків і самим Рейном – цією великою рікою, річкою старовинних легенд і переказів. У громаді «моравських братів» Елізе почав вивчати німецьку мову, займаючись разом зі своїм братом Елі.

Пробувши у «моравських братів» два роки, Елізе разом з Елі повернулися на батьківщину, де вони продовжили навчання у протестантському коледжі в Сент-Фуа. Після закінчення коледжу брати-друзі тимчасово розлучилися. Старший, Елі, відправився до Женеви, де вступив до університету на богословський факультет, а Елізе вступив в протестантський духовний університет в Монтобані, щоб підготувати себе для служіння церкві. За вивченням богословських наук застала Елізе Реклю лютнева революція 1848 року, яка вразила його та значно змінила його життя. Він почав зачитуватись творами Прудона, Леру, Шеллінга. Молодий розум жадібно вбирав ідеї про рівність людей, про суспільну справедливість і свободу. Незабаром Елізе стає гарячим прихильником республіки.

У 1849 році Елізе, його брат Елі і ще один їхній товариш вирішили піти подорожувати пішки по півдню Франції і вивчати життя народу. В одному містечку вони були заарештовані поліцією, яка їх запідозрила в політичній пропаганді. Всіх трьох негайно відправили в Монтобан, де вони були виключені з університету [3, с. 67].

Після цього брати розлучаються. Елі, зацікавившись філософськими науками, відправився в Страсбург, щоб там продовжувати свою освіту, а Елізе, втративши віру в церкву і її догмати, вирішив присвятити себе викладацькій діяльності. Він відправився знову пішки через Європу в Нейвід, в громаду «моравських братів», де йому обіцяли місце викладача французької мови. Тут він, однак, пробув лише один рік. Жага знання спонукала його продовжувати свою освіту, і він вирішив вступити до одного з німецьких університетів. Його вибір зупинився на Берлінському університеті, де в той час читав свої блискучі лекції з географії відомий географ Карл Ріттер.

Молодий Елізе Реклю дуже зацікавився лекціями Ріттера і незабаром став ретельно займатися вивченням землезнавства під керівництвом цього професора. У Берліні Реклю доводилося жити вкрай бідно, добуваючи кошти для існування уроками французької мови. Влітку 1851 року Елізе відправився з Берліна пішки додому до Франції; дійшовши до Страсбурга, він зустрівся тут з братом Елі і обидва разом в супроводі собаки Лізіо попрямували в містечко Ортец, де в той час жила сім'я Реклю. У братів було тільки тридцять франків, а йти треба було анітрохи сотень верст. Дорогий доводилося харчуватися тільки одним хлібом і ночувати під відкритим небом.

Прибувши додому через три тижні, брати Реклю прожили тут всю осінь і саме в Ортеці захопив їх державний переворот 2-го грудня 1851 року, коли Наполеон III відновив у Франції імперію і проголосив себе імператором французів. Республіканці пробували чинити опір, але

всюди зазнали поразки. Брати Реклю організували в Ортеці республіканську маніфестацію і закликали населення встати на захист республіки. На їх заклик ніхто не відгукнувся і вони опинилися на інший день на міській площі перед будівлею Думи майже одні. Місцева поліція отримала наказ заарештувати обох братів Реклю, але начальник поліції, який ставився з великою повагою до матері Реклю, повідомив її таємно про підготовку арешту її синів і дав їм час сховатися з містечка. Обидва брата Реклю, спішно зібравшись, втекли з Ортецу і попрямували до Англії, яка в той час служила притулком для політичних емігрантів всіх країн.

Першого січня 1852 року брати Реклю були вже в Лондоні і для обох почалася важка боротьба за існування. Після довгих пошуків старший брат знайшов місце гувернера в одній багатій ірландській сім'ї, а Елізе залишився в Лондоні, де давав приватні уроки французької мови. Незабаром він вирішив також відправитися в Ірландію, де зайнявся сільським господарством. Живучи в Ірландії, він багато подорожував і добре вивчив всю країну та життя ірландського народу, повне убогості і голоду. В цей час в його голові визріла думка відправитися в Америку, щоб на нових землях заснувати вільну трудову хліборобську колонію, на засадах повної рівності і свободи її членів. Він мріяв, що ця колонія розв'ється і стане прикладом для наслідування.

Не маючи необхідних коштів для покупки квитка на пароплав до Америки, Реклю вступив у 1854 році кухарем на невелике вітрильне судно, що йшло з Ліверпуля в Новий Орлеан. Прибувши в Новий Орлеан, Реклю змушений був довгий час добувати кошти для свого існування, працюючи як поденник в гавані. Випадково він зустрів на вулиці одного знайомого булочника з Франції і, завдяки йому, Реклю вдалося знайти кілька уроків. Через деякий час Реклю отримав пропозицію від одного плантатора з Луїзіани вступити до нього

вихователем його дітей. Реклю прийняв цю пропозицію і більше року пробув на плантаціях.

У Луїзіані Реклю міг близько роздивитися життя невольників, і він бачив щодня, як згадує він, «чорношкірих, що проходять як тіні, поруч з білими громадянами» [3, с. 73]. Рабовласницьке середовище змушувало сильно страждати гуманну натуру Елізе Реклю і він врешті-решт покинув забезпечене місце у плантатора та відправився з Луїзіани в південну Америку, в Колумбію. Живучи на плантаціях в Луїзіані, Реклю багато читав, вивчав і безпосередньо спостерігав. До цієї епохи його життя відноситься початок його літературних робіт. З Луїзіани він послав до паризького журнал «Revue des Deux Mondes» кілька статей про становище невольників в Сполучених Штатах під загальним заголовком «Рабство в Сполучених Штатах». Статті ці були надруковані і звернули на себе увагу. В цей же час Реклю почав співпрацювати в американських газетах і журналах, що виходили в Новому Орлеані.

У вільний час Реклю багато подорожував по Сполученим Штатам і, між іншим, здійснив поїздку по великій американській річці Міссісіпі, відвідав Чикаго і інші американські міста. Результатом цієї поїздки стала низка нарисів під заголовком: «Міссісіпі та її береги», надрукованих в журналі «Revue des Deux Mondes».

У цих нарисах вже відчувається перо талановитого вченого-географа, яким виявився згодом Реклю. Географія захоплювала його все сильніше і сильніше, вивчення землі ставало його пристрастю.

Покинувши територію Сполучених Штатів Північної Америки, Реклю відвідав Колумбію, Гвіану, гірські області Анд. В Андах він оселився серед гірських індіанських племен в співтоваристві француза Шассеня. Вони мали намір збудувати в горах невелику ферму і зайнятися землеробством. Але брак грошей завадив виконанню цього проекту. Тоді Реклю купив осла, ниток, голок і шпильок і, зваливши

весь цей товар на спину осла, відправився по індіанським селами Сьєрри-Невади, вивчаючи в той же час гірську природу і жителів цієї країни.

Про це свою подорож по гірських областях Південної Америки Реклю розповів у своїй невеликій книзі під назвою: «Подорож по Сьєрра-Неваді. Картини тропічної життя». Спостереження над природою, зроблені Реклю під час цієї подорожі, навели його на геніальні узагальнення, які він пізніше і виклав у своєму знаменитому творі «Земля».

Подорожуючи по пустельним місцевостям Сьєрри-Невади, де живуть тільки дикі племена індіанців, Реклю усюди вступав в спілкування з цими дикунами і зустрічав у них привітний прийом. Він щиро полюбив цих індіанців і знаходив в них масу достоїнств. Індіанці всюди зустрічали Реклю довірливо, хоча трохи боялися цієї білої людини, вважаючи його чарівником за те, що він не їв м'яса і харчувався тільки фруктами, овочами і хлібом.

Бажаючи докладніше вивчити недосліджену країну, Реклю часто вирушав удвох зі своїм провідником Джемом в гори. Під час однієї такої подорожі Реклю захворів на тропічну лихоманку. Він змушений був злягти в невеликому індіанському селі і провів тут цілих два місяці. Однак здоровий організм впорався з хворобою, і він, оговтавшись, зміг продовжити шлях далі. В цій же подорожі у Реклю вмер осел і хворий він змушений був здійснювати шлях в безлюдних горах пішки, йдучи під палючими променями сонця.

Проживши в Південній Америці близько двох років, Реклю почав мріяти про повернення в Європу. В цей час реакція у Франції стала слабшою і старший брат Елізе Реклю жив вже зі своєю сім'єю в Парижі. Отримавши від брата необхідну суму грошей для повернення в Європу,

Реклю став збиратися в подорож і першого липня 1857 р покинув американський берег.

Повернувшись з Америки до Європи, Реклю вступив на французьку землю таким же бідняком, яким він відправився в Америку чотири роки тому. З Нового Світу він вивіз тільки багатий запас вражень і спостережень над життям природи.

З першого ж дня після приїзду до Франції перед Реклю встало матеріальне питання, яке вимагало негайного вирішення. Реклю обрав місцем свого проживання Париж, де жив його брат Елі і куди його приваблювала можливість поповнювати свої знання і освіту.

Перший час після приїзду в Париж Реклю знову взявся за викладання мов, але це заняття йому абсолютно не подобалося, в чому він відверто зізнавався сам: «я мало люблю професію викладача мов, – писав він, – але я відчуваю себе щасливим, коли мені доводиться говорити про геологію, історію та географію, – думка, що я міг би бути викладачем географії, наповнює радістю все моє єство» [8, с. 136].

Але, не маючи для викладання географії офіційного диплома, Реклю було важко розраховувати отримати місце викладача цього предмета. «Мені залишається тільки вибір, – писав Реклю, – або стати службовцем в якійсь торгівельній конторі або, в кращому випадку, влаштуватися секретарем при редакції якогось журналу» [8, с. 167].

Однак, на щастя, цього не сталося. Завдяки своїм знанням в області географії, Реклю скоро вдалося знайти літературну роботу у великій видавничій фірмі «Hachette» в Парижі. Ця фірма видавала в той час серію путівників, відомих під назвою «Guides-Joanne». В ці доволі сухі довідкові книжки для мандрівників Реклю зумів внести стільки живого і цікавого, що фірма «Hachette» стала дуже дорожити співпрацею з ним.

Наприкінці 1858 р. Елізе Реклю одружився на молодій дівчині-мулатці, дочки чорношкірої жінки з Сенегалу та одного торговця з

Бордо. Молода жінка стала відданою і люблячою подругою свого чоловіка. Живучи в Парижі і працюючи у видавництві «Hachette» Реклю став приймати також участь в журналі «Revue des Deux Mondes», в «Bulletins de la Societe de Geographie», в «Revue Germanique» і в журналі «Le Tour du Monde». Статті Реклю в цих виданнях звернули на себе увагу і Паризьке Географічне Товариство обрало його своїм членом.

Літературна діяльність Реклю не обмежувалося, однак, статтями географічного характеру. Їм була написана також стаття про Американську війну, що мала на меті з'ясувати велику визвольну роль Авраама Лінкольна. Ця стаття справила значний вплив на громадську думку Франції на користь Лінкольна і сіверян. Навіть посланник Північно-Американських Сполучених Штатів побажав віддячити молодого письменника за послугу, надану його батьківщині, великою грошовою сумою. Однак Реклю категорично відмовився від запропонованих грошей, незважаючи на те, що він в той час аж ніяк не шиковав.

Перебуваючи на службі у «Hachette» Реклю багато подорожував по Європі, збираючи матеріал для путівників. Таким чином він відвідав Німеччину, Швейцарію, Італію, Францію, Іспанію і Англію. У вільний від занять час Реклю обробляв свій твір «Людина та Земля», яке він задумав ще в Ірландії в 1852 р. Перший том цього твору вийшов наприкінці 1868 року і відразу поставив автора в ряд кращих вчених-географів дев'ятнадцятого століття [7].

Але одна тільки наукова діяльність не могла задовольнити кипучу натуру Реклю і він, разом з братом Елі, брав участь в громадському русі того часу. У цю епоху у Франції знову став міцніти республіканський і робітничий рух, поширювалися робітничі союзи та кооперативні товариства. В цей же період свого життя Елізе Реклю близько зійшовся з багатьма діячами визвольного руху: О. Герценом, М. Бакуніним,

М. Жуковським. Пізніше найближчими друзями Реклю стали П. О. Кропоткін та Л. І. Мечников [2].

У 1869 році Реклю спіткало велике нещастя: у нього померла улюблена дружина, яка не змогла звикнути до європейського клімату та залишила на його руках двох маленьких дівчаток.

Тим часом Франція перебувала в стані бурхливих революційних змін. Після поразки при Седані в Парижі було проголошено республіку. Німецькі війська підходили до стін Парижа. Республіканці спішно організували національну гвардію для захисту міста. Елізе Реклю був одним з перших, хто записався до лав гвардії, хоча як батько сімейства він і мав право бути звільненим від участі у військових діях. Незабаром Реклю перейшов в повітроплавальну команду, організовану його близьким другом фотографом Надаром, якому він допомагав у встановленні зв'язків при посередництві повітряних куль обложеного Парижа з іншими містами Франції.

Своїх малолітніх дочок Реклю відправив до Нормандії під нагляд своєї знайомої Фанні Лермінец, на якій він незабаром одружився.

Тим часом на початку 1871 р. республіканський уряд вирішив здати Париж німцям. Цей вчинок викликав вибух обурення всього паризького населення і національна гвардія не захотіла віддати свою зброю, вирішивши продовжувати захист Парижу. 18-го березня 1871 року в Парижі знову спалахнула революція, і Париж був оголошений вільним і незалежним містом-комуною. Республіканський уряд збіг в Версаль і зібрав військо, яке було послано на упокорення повсталого Парижу. 4-го квітня версальські війська оточили Париж суцільним кільцем і вирішили припинити доступ в місто всяких харчів. Тоді обложені зробили вилазку близько Шатільонського пагорба. У цій вилазці взяли участь брати Реклю, але їх загін був розбитий версальцями і Елізе потрапив в полон. У цей день Елізе Реклю пережив усілякі моральні та фізичні

страждання. У Версалі Реклю разом з іншими полоненими закували в кайдани і відправили до Бресту. У Бресті Реклю чекав суду та закінчував другий том «Землі». Незважаючи на прохання самого Реклю і його друзів про те, щоб зняти з нього ручні кайдани, які страшно заважали йому писати, уряд не дозволив цього. Автор закінчував зі скутими руками опис життя на землі, закликаючи людей любити природу і все живе [2].

Після шестимісячного перебування в різних в'язницях і на понтонах в Бресті Реклю був знову пересланий етапним порядком до Версальської в'язниці і 15-го листопада 1871 року був засуджений військовим судом до вічного заслання на острови Нової Каледонії.

Такий жорстокий вирок суду викликав сильне обурення серед усіх європейських вчених. В Англії був створений особливий комітет для захисту Елізе Реклю. На чолі цього комітету стали знаменитий Чарльз Дарвін, Уоллес, Карпентер. Цей комітет склав петицію французькому уряду, вимагаючи пом'якшення вироку. Під тиском цієї петиції, підписаної видатними європейськими вченими, французький уряд в лютому 1872 р. замінив довічне заслання десятирічним вигнанням Реклю за межі Франції.

14-го березня 1872 р. тобто майже через рік після арешту, Реклю був доставлений в закритій арештантській кареті, з кайданами на руках, на кордон Швейцарії і тут був випущений на свободу. Розбитий морально і хворий фізично від тюремного життя Реклю попрямував до Цюріха, куди вдалося втекти з Парижу його брату.

Поселившись в Швейцарії Реклю віддається весь вивченню швейцарської природи, гір, льодовиків, бажаючи знайти в цьому заспокоєння від усього пережитого. У Швейцарії Реклю прожив, з невеликими перервами, більше п'ятнадцяти років і тут він почав свій великий труд з загальної географії, яким він займався протягом

двадцяти років. Цей твір, перший том якого вийшов у 1876 році, обіймає собою дев'ятнадцять томів, що містять приблизно по 900 сторінок в кожному [6].

Зі Швейцарії Реклю здійснював неодноразові подорожі в різні країни Європи та Близького Сходу для ознайомлення з ними. У 1878 р. його знов спіткало сімейне горе: померла його друга дружина, яка мужньо підтримувала його в роки вигнання і була другою матір'ю для його дочок від першого шлюбу. Але це горе не зломило енергії Реклю і він ще глибше пішов у наукову роботу.

У 1885 р. Реклю здійснив подорож до Північної Африки, об'їздив Іспанію, а потім знову повернувся до Швейцарії, де жив, головним чином, в Кларане, на березі Женевського озера, невпинно працюючи над «Загальною географією».

«Загальна географія» принесла Реклю світову популярність, в значній мірі завдяки живому і талановитому опису країн і їх жителів. Описуючи країни і народи землі Реклю вмів знайти нові вирази, нові слова для опису і тому в цьому величезному творі ми не зустрічаємо повторень. Задумавши написати свою «Загальну географію» Реклю мав намір особисто відвідати всі країни світу і за безпосередніми спостереженнями описати кожна країну, її природу і побут її жителів.

Такий задум перевищував сили однієї людини і в цьому зізнається сам Реклю в передмові до «Загальної географії»: «Мій початковий намір полягав в тому, щоб особисто відвідати всі куточки світу і описати їх під свіжим враженням так, щоб в розумі читача ці країни вставали б при читанні як живі; але наша земля по відношенню до окремої людини є майже безмежною, і я був змушений вдатися до допомоги інших осіб, які відвідували і вивчали різні країни» [7, Т. 1, с. V].

Весною 1889 р. Реклю відправився вдруге в Сполучені Штати Північної Америки, щоб докінчити шістнадцятий том «Загальної

географії», присвячений Сполученим Штатам. На цей раз Реклю прожив в Америці близько шести місяців, відвідавши всі найголовніші міста Сполучених Штатів і Канади.

У 1890 р. Реклю залишає Швейцарію і поселяється в Севрі, недалеко від Парижу. У 1892 році Реклю подорожував до Південній Америки і закінчив дев'ятнадцятий (останній) том «Загальної географії». В цей час йому було вже 62 роки. Але його енергія, здавалося, зростала з роками і, ледь написавши останню сторінку «Загальної географії», він вже задумав новий велике твір, в якому йому хотілося простежити взаємодію між Землею і Людиною, і, якщо можливо, з'ясувати ті соціологічні закони, якими керується історія.

У 1893 р. Реклю отримав запрошення від Брюссельського університету в Бельгії зайняти кафедру географії. Приїхавши в Брюссель, Реклю зміг, однак, прочитати лише одну лекцію в університеті. За кілька днів до другої лекції було вивішено оголошення, що курс Реклю скасовується, і в той же час Реклю була послана відмова. Виявилося, що уряд і більшість професорів, не розділяючи політичних поглядів Реклю, запротестували проти його запрошення, і рада університету була змушена відмовити Реклю. Факт такої безцеремонної поведінки викликав обурення в прогресивних шарах бельгійського суспільства. Елізе Реклю був піднесений лист, підписаний найвидатнішими представниками літературного і наукового світу Бельгії, а в університеті серед професорів стався відкритий розкол. Найбільш передові професори на чолі з відомим соціологом Гільомом де Грефом, демонстративно відмовилися від професури, і вийшли з університету.

Скоро ця група професорів вирішила заснувати новий університет, який дійсно був би «новим» в усіх відношеннях, і де викладання наук було б цілком вільним і незалежним від влади. Цей проект «нового»

університету, завдяки підтримці бельгійського суспільства, скоро здійснився і в 1894 році Новий університет в Брюсселі був відкритий.

З цього часу Елізе Реклю весь віддається викладанню географії в цьому університеті. Він читає курси з фізичної та соціальної географії, влаштовує бесіди по землезнавству, керує практичними роботами студентів. Скромна аудиторія Нового університету бувала завжди переповнена під час лекцій Реклю, який талановито говорив про землю, про життя народів та їх долі, висвітлюючи все це з широкої філософської точки зору і малюючи перед слухачами прекрасні перспективи далеких майбутніх часів. Через кілька років після заснування Нового університету, Реклю вирішив організувати при університеті спеціальний Географічний Інститут, в якому могли б займатися і слухати спеціальні курси всі бажаючі більш ґрунтовно вивчити географію.

Географічний Інститут був улюбленим дітищем Реклю і в ньому він проводив цілі дні, працюючи над своїм останнім трудом «Людина і Земля», класифікуючи матеріали в бібліотеці інституту, займаючись зі своїми учнями. Під час перерв лекцій в університеті і в інституті Реклю, незважаючи на похилий вік, часто їздив по Бельгії, в Антверпен та Шарльруа читати лекції з географії. Він їздив також читати лекції до Англії і в 1894 році Лондонське Королівське Географічне товариство присудило Реклю за його наукові праці з географії велику золоту медаль. Реклю був глибоко зворушений цією увагою найстарішого європейського Географічного товариства, але він не привіз цю медаль в Брюссель. Він віддав її на монетний двір для переплавки, а отримані гроші роздав лондонським біднякам.

Поселившись в Брюсселі Реклю жив тихим життям, оточений колом близьких друзів і шанувальників. У Брюссель переселився його брат Елі, який також читав лекції в Новому університеті по міфології і

порівняльній історії релігії. Обидва брати були пов'язані з самого дитинства нерозривними узами любові і дружби, яка з роками тільки міцніла. На початку 1904 р. Елі Реклю, якому йшов вже сімдесят сьомий рік, захворів і в лютому місяці помер. Ця втрата коханої людини глибоко вразила Елізе і він часто говорив своїм друзям, що тепер черга за ним. Навесні 1905 р. напади грудної жаби стали повторюватися все частіше і частіше, і Елізе виїхав з Брюсселя в невелике село Туру, до одного зі своїх друзів.

У квітні 1905 року вийшов перший том твору «Людина і Земля», і Реклю міг сказати, що він виконав свою наукову задачу. Невтомний працівник науки, Реклю побачив здійснення своїх планів і міг спокійно відпочити. Однак кипуча натура Реклю не могла виносити бездіяльності. Хворий, відчуваючи близькість смерті, він не переставав цікавитися наукою і життям людей. Елізе Реклю помер 4-го липня 1905 р. на сімдесят шостому році свого життя.

Досягнувши світової популярності і матеріальної забезпеченості, Реклю продовжував жити серед простий обстановки в невеликій квартирі, віддаючи все свої надлишки на збільшення бібліотеки Географічного Інституту. Вільний від усяких забобонів і умовностей, Реклю вимагав, однак, від кожної людини суворого ставлення до самого себе. Ставлячи свободу особистості вище за все, Реклю визнавав, що кожна людина має свій соціальний обов'язок і тому повинна накладати добровільно на себе деякі обов'язки по відношенню до суспільства і до інших людей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александровская О. А. Французская географическая школа в XIX – начале XX вв. / Ольга Андреевна Александровская. – М. : Наука, 1972. – 144 с.
2. Кропоткин П. А. Элизе Реклю : Некролог / П. А. Кропоткин. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1905. – 10 с.
3. Лебедев Н. К. Элизе Реклю как человек, учёный и мыслитель / Николай Константинович Лебедев. – Пг. : Голос труда. 1920. – 120 с.
4. Лебедева Н. А. Элизе Реклю / Н. А. Лебедева, Н. К. Лебедев ; [отв. ред. А. И. Соловьев]. – М. : Государственное издательство географической литературы, 1956. – 40 с. – (Замечательные географы и путешественники).
5. Магидович В. И. Краткий очерк истории географического познания Земли : ряд теоретических вопросов и пяти тысячелетняя практика / Вадим Иосифович Магидович. – М. : ИИЕТ РАН, 2009. – 238 с.
6. Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая география Элизе Реклю : в 19-ти т. / Элизе Реклю. – СПб. : Тип. т-во Общественная польза, 1877 - 1896.
 - Т. 1, 2. – 971 с.
 - Т. 3. – 966 с.
 - Т. 6, 7. – 918 с.
 - Т. 8, 9. – 940 с.
7. Реклю Э. Человек и земля : в 6-ти т. / Элизе Реклю. – СПб. : Брокгауз и Эфрон, 1906 - 1909.
 - Том I. Первобытный человек – древняя история. – 1906. – 576 с.
 - Том II. Древняя история. – 1906. – 579 с.
 - Том III. Древняя и новая история. – 1907. – 637 с.
 - Том IV. Новая история. – 1907. – 656 с.
 - Том V. Новая история. Современная история. – 1908. – 571 с.

Том VI. Современная история. – 1909. – 582 с.

8. Реклю Э. Избранные сочинения. Эволюция, революция и анархический идеал. С предисловием П. А. Кропоткина / Элизе Реклю. – Пг. : Голос труда, 1921. – 204 с.

Олександр Олександрович ІЛАСОВ,

викладач кафедри слов'янського мовознавства
ПНПУ імені К. Д. Ушинського

НАРИС ІСТОРІЇ СЕРБСЬКОЇ ТЛУМАЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ _____

Довуківський період сербської тлумачної лексикографії та «Сербський словник» Вука Караджича

В історії лексикографії будь-якого народу вченими виділяються такі періоди: дословниковий, ранній словниковий і період розвинутої лексикографії [3].

Основна функція дословникового періоду розвитку лексикографії - пояснення малозрозумілих слів. Серед лексикографічних жанрів цього періоду найбільш характерні вокабулярії (збірники слів, призначені для навчальних та інших цілей). Словники цього періоду - це двомовні лексикони, у яких сербська частина виконує пасивну функцію.

Для сербської лексикографічної традиції дословниковий період починається приблизно в середині XVIII ст. і продовжується аж до початку століття XIX ¹⁾, закінчуючись у 1818 році з появою «Сербського словника» Вука Стефановича Караджича, з появою якого відкрився ранній словниковий період сербської лексикографії, пов'язаний із створенням і вивченням літературної мови, її презентацією серед інших, перш за все європейських мов.

Словнику Вука властиві певні риси, що свідчать про його суттєві відмінності від словників сербської лексикографії довуківського періоду:

1. Як свідчать вищенаведені матеріали, більшість сербських словників того часу були додатками до навчальних посібників (букварів,

підручників, граматик), тобто працями, основна мета яких - допомогти носіям сербської мови в освоєнні мов іноземних - латинської, німецької або угорської. Отже, основна функція словників-додатків теж виявлялася допоміжною. Сербський матеріал у них виконує другорядну функцію. Він тільки виступає засобом, який сприяє розумінню матеріалу іншомовного.

У Словнику Вука сербський матеріал вже займає провідне місце, а латинська і німецька частини словника лише сприяють розумінню цього матеріалу.

2. Двомовність. Ця риса довуківської лексикографії пов'язана з першою. Двомовність, точніше - навіть тримовність, властива і словнику Вука. Але причини цієї двомовності у словниках до Вука і у Вуківському словнику також різні. Усі словники довуківської епохи (в тому числі й єдиний самостійний словник 1790 - 1791 рр.) побудовані як класичні двомовні (перекладні) словники, з цим пов'язана та функція, яку виконує в них сербська частина. Ця функція пов'язана з бажанням допомогти носію сербської мови в розумінні, вивченні мови іноземної (наприклад, латинської або німецької). На цю функцію вказує у своїй монографії і В. П. Гудков: «Поява словників у сербів була обумовлена потребою вивчення іноземних мов» [4, с. 4]. Вук, навпаки, ввів у свій словник латинську і німецьку частину, щоб зробити сербський матеріал доступним не тільки слов'янській, але, перш за все, європейській суспільній і науковій аудиторії.

3. Неоднорідність словникового складу. Щодо словникового складу, то всі сербські словники до Вука певною мірою включають елементи, що не є для сербської мови споконвічними. Це русизми, церковнослов'янизми, слова-новотворення, авторами яких були часто самі укладачі словників. Наявність їх у сербських словниках того часу

можна пояснити, беручи до уваги як чисто лінгвістичні, так і культурно-історичні фактори.

До перших можна віднести: 1) Бідність словникового запасу самого автора (ситуація, коли еквівалент до іноземного слова в сербській мові вже існував, але автору словника не був відомий). 2) Відсутність у сербській мові необхідного еквівалента, пов'язана, як правило, з відсутністю самого предмета або явища, позначуваного іноземним словом. 3) Не можна не враховувати і той факт, що неспоконвічні елементи могли перейти у словник з друківаних або рукописних джерел, якими користувався автор при його укладанні.

Можна твердити, що наявність у довуківських словниках неспоконвічних елементів (перш за все русизмів і слов'янізмів) була обумовлена самим ходом розвитку сербської культури XVIII - початку XIX століття, в якому значну роль відігравали саме російські і слов'янські елементи, які знайшли своє безпосереднє вираження як у сербській культурі (її прагнення до зближення з російською культурою, орієнтація на православ'я), так і в самій сербській літературній мові того часу.

Щодо Вука, то його словник виділяється суворістю при відборі мовного матеріалу. Словниковий склад словника відрізняється винятковою мовною чистотою - як у перше, так і у друге видання Караджич уводив практично тільки сербську народну лексику.

Отже, «Сербський словник» дійсно виступав певною межею у розвитку сербської лексикографії. Аналіз довуківського періоду розвитку словникової справи у сербів ще переконливіше підкреслює: твердження, що при створенні словника Вук спирався на досвід своїх попередників, правомірне такою ж мірою, як правомірна думка, що він значною мірою і відштовхувався від попередніх лексикографічних праць, засновуючи свій словник на абсолютно інших принципах.

Не слід, проте, думати, що розвиток сербської лексикографії XIX - початку XX століття пов'язаний тільки з «Сербським словником» Вука (на кінець XIX століття було три видання (1818, 1852, 1898 pp.), у кожне з яких вносилися певні, часом дуже суттєві, зміни – порівн., напр., видання 1818 і 1852 pp.)

У XIX столітті було видано цілий ряд лексикографічних праць інших сербських авторів. Серед них слід назвати перший історичний словник сербської мови «Речник из књижевних старина српских» (1863 – 64 pp.), автором якого став видатний сербський філолог Джуро Даничич, а також ряд двомовних словників, які, проте, поступалися обсягом навіть першому виданню «Сербського словника» Вука. Наприклад, «Сербсько-німецько-латинський словник» Григорія Лазича, виданий у 1849 році [5], містив трохи більше 4000 слів і, власне, являв собою словник найбільш уживаної лексики сербської мови. Не враховувати існування цих словників означало б однобічно підходити до історії розвитку лексикографії у сербів. Проте в загальному корпусі лексикографічних праць післявуківського періоду, тобто кінця XIX – початку XX століття, відсутні нові тлумачні словники сербської мови.

Уже на середину XIX століття з виходом другого видання «Сербського словника» стає очевидним, що ця, безумовно революційна лексикографічна праця неспроможна повною мірою виконувати функції тлумачного словника сербської мови.

Перш за все це зв'язано з певними труднощами при використанні словником. Адже щоб користуватися словником Вука, слід було знати німецьку або латинську мову або використовувати двомовні (латино-сербські або німецько-сербські) словники ²⁾. Складність полягала також і в тому, що вже друге видання «Сербського словника» не відбивало реального розвитку лексичної системи сербської літературної мови. Створена Вуком на народній основі, сербська літературна мова нового

часу продовжувала розвиватися. Вже на середину XIX століття його лексичний склад поповнився значною кількістю слів, які були відсутні у словнику Вука. Це перш за все слова іншомовного походження. Вук вважав, що такі слова не могли входити до складу літературної мови саме через “іноземність”. У друге видання словника Вук не вніс навіть ті з подібних слів, які сам уживав у статтях та дослідженнях, при перекладі сербською мовою Нового Завіту (1847 р.) [10, с. 411]. Отже, «Сербський словник», через “полімовність”, залишався практично недоступним для більшої частини носіїв мови - представників простого народу, і вже в той час він не відповідав потребам тих, для кого словник залишався доступним, - освіченій частині сербського суспільства, сербській інтелігенції, оскільки не містив тлумачення значної частини загальноновживаної лексики сербської мови.

Потреба сербського суспільства в одномовному тлумачному словнику стала очевидною і гострою на кінець XIX століття, що й спонукало наукові кола Сербії до лексикографічної праці. Важливим поштовхом у цьому стало створення у 1898 році (при безпосередній участі відомого сербського філолога кінця XIX століття Стояна Новаковича) лексикографічного відділу при Сербській Академії наук. Проте всі зусилля сербських учених спочатку були спрямовані на опис словникового складу сербської мови в цілому, на створення тлумачного словника, що містив би всі її словникові багатства ³⁾. Зібраний вченими лексичний матеріал було покладено в основу найбільшого за обсягом у сербській, а, можливо, і слов'янській лексикографії « Речника српскохрватског књижевног и народног језика» (Словника САНУ – Сербської Академії Наук і Мистецтв), видання якого, почавшись у 1959 році, продовжується досі.

Такий словник, навіть якби його видання почалося б уже в кінці XIX століття, не задовольнив би основну потребу носіїв мови, бо дуже

великий обсяг (передбачають, що в остаточному варіанті словник матиме 30 томів) дуже утруднив би його використання.

Словник Луїо Бакотича

Отже, основний лінгвістичний потенціал Сербії кінця XIX - початку XX століття було спрямовано на створення безперечно важливої, але не зовсім відповідної до потреб суспільства лексикографічної праці. Тому не випадково перший однотомний тлумачний словник сербсько-хорватської мови уклала людина, що не мала до лінгвістичної науки прямого відношення – доктор Луїо Бакотич.

Створений ним однотомний «Речник српскохрватског књижевног језика» мав велике значення для опису сербської літературної мови, для підвищення мовної культури суспільства. З різних причин ця лексикографічна праця, особливо після появи шеститомного «Речника српскохрватског књижевног језика» Матиці сербської (1967 - 1976 рр.)⁴⁾, була практично забута. Як, до речі, і особа самого автора словника⁵⁾.

Луїо Бакотич народився в 1867 році. Він не був професійним лінгвістом. Юрист за освітою, Бакотич вивчав право в університетах Відня і Граца, тривалий час працював адвокатом. У 1913 році на прохання сербських властей вів переговори про підписання конкордату між Ватиканом і Сербією. Після Першої світової війни він був послом Сербії у Ватикані.

Його наукова та публіцистична діяльність також пов'язана в основному з політикою і правом. Він автор багатьох статей на правові та політичні теми. Крім того, Бакотич відомий перекладач. Як і Вук Караджич, він тривалі роки працював над перекладом Священного Писання, внаслідок чого у 1933 році з'явився повний переклад Біблії сербсько-хорватською мовою.

Луїо Бакотич помер у березні 1941 року. Його «Речник српскохрватског књижевног језика» відноситься до пізнього періоду творчості сербського вченого і публіциста. Він виданий у Белграді у 1936 році, за п'ять років до смерті автора.

Словник Луїо Бакотича не тільки став першим одномовним власне тлумачним словником сербськохорватської мови, але і відіграв помітну роль для розвитку сербської лексикографії в цілому. До його створення основною функцією словників було вивчення сербської літературної мови, презентація її серед інших європейських мов (що є характерним для раннього словникового періоду розвитку лексикографії). Праця Бакотича - це перша спроба побудувати словник на основі принципів періоду розвинутої лексикографії. (Хоч він задумувався як словник, перш за все, опису сучасного словникового складу мови, для підвищення культури мови суспільства. Проте деякі суттєві недоліки не дозволили автору словника повною мірою реалізувати свій задум. Саме це і дало підставу укладачам Словника Матиці сербської зробити з приводу словника Бакотича таке зауваження: «Необхідність створення довідкового словника сучасної літературної мови прагнув задовольнити Луїо Бакотич своїм «Словником сербськохорватської літературної мови» (1936 р.), але без особливого успіху. Дійсно, неможливо, щоб одна людина виконала таку велику працю зі збору словникового матеріалу, з його опрацювання та редагування» [11, Т.1, с. 8].

50 – 90-і роки ХХ ст. ознаменувалися для сербської лексикографії створенням ще трьох тлумачних словників. Наприкінці 50-х років, з виходом першого тому (1959 р.), починається публікація «Словника сербсько-хорватської літературної і народної мови» («Словника САНУ»), - першого в історії сербістики академічного словника тезаурусного типу, в якому прагнули представити все лексичне багатство сербсько-хорватської мови з середини ХІХ століття до наших днів.

У 60-і роки зусиллями Матиці сербської і Матиці хорватської було підготовано до друку «Речник српскохрватског књижевног језика». Хоч матеріали до словника готувалися сербськими та хорватськими вченими разом, після публікації перших двох томів Матиця хорватська відмовилася від видання наступних чотирьох. Повністю словник був опублікований тільки в Сербії (1967 - 1976 рр.) Цей словник знаменує собою появу в сербській лексикографії ще одного типу тлумачного словника – багатотомного тлумачного словника середнього обсягу. Словник є важливим етапом у розвитку сербської тлумачної лексикографії. Представляючи 143252 лексеми, він відбиває весь лексичний спектр сербсько-хорватської лексики середини XIX - середини XX ст., і може вважатися найповнішим завершеним зібранням лексики сербсько-хорватської мови.

Але почати наш аналіз тлумачних словників другої половини XX століття слід з третього з опублікованих у цей час словників – «Речника савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником» (1966 р.), укладеного М. С. Московлевичем. Справа в тому, що, як зазначалося вже, перші з вказаних словників відкривають нову галузь сербської лексикографії - багатотомні тлумачні словники. Принципова їх відмінність в тому, що ці лексикографічні праці створювалися великими науковими колективами. Робота над ними заснувала основи сербської академічної лексикографії.

Що ж до словника Московлевича, то він продовжує засновану ще Вуком традицію створення одностомних словників сербської мови: ця праця створена одним автором, тобто відрізняється певною авторською концепцією, яка часом може не збігатися з офіційно-науковою.

Тому доцільно цей словник зразу після словника Луйо Бакотича. Тим більше, що джерела створення словника Московлевича сягають початку XX століття.

Словник Милоша Московлевича

Безумовно, ще до того, як «Словник сербсько-хорватської літературної мови» Луйо Бакотича було опубліковано, його автор бачив численні недоліки словника і не вважав свою працю завершеною. Передмова до словника Бакотича закінчується такими словами: «Як і будь-яка перша спроба, цей словник, безсумнівно, має свої недоліки. Усі зауваження, які щодо нього будуть зроблені, я прийму з подякою і постараюся використати їх для наступних видань» [1, с. 5].

Але нових видань не було. Ми вже говорили про те, що Луйо Бакотич опублікував свій словник за 5 років до смерті і, очевидно, не встиг підготувати друге видання до друку. На жаль, після смерті автора, не знайшлося нікого, хто зміг би продовжити роботу над його словником. Отже, традиція публікації одностомних тлумачних словників сербської мови, започаткована Бакотичем, перервалася більш ніж на 30 років. Тільки на початку 60-х років з'явилася нова лексикографічна праця цього типу.

Ініціатором створення нового словника став відомий сербський вчений та громадянський діяч Милош С. Московлевич.

До речі, як і у випадку зі словником Бакотича, працям Московлевича не судилося завершитися успішно, зародити традицію видання одностомних нормативних словників сучасної сербської літературної мови. Але тут фатальну роль відіграли не історичні чи наукові, а швидше, політичні обставини.

Милош Московлевич народився в 1884 році у Варне (близько Шапця). Вищу освіту він одержав на філософському факультеті Белградського університету. Доктор Іван Шиякович називає Московлевича «сербським і югославським лінгвістом найвищого рангу» [14, с. III]. Як лінгвіст він мав праці з сербсько-хорватської діалектології, виявив себе як талановитий лексикограф, працюючи у Лексикографічному відділенні Сербської Академії наук (1933-1939), беручи участь в підготовці

до видання «Речника САНУ». У 1949 році в Белграді їм було опубліковано «Русско-сербскохорватский словарь». Розширена і доповнена, ця праця була видана в 1963 році під назвою «Словарь русского и сербского языков» [14, с. III].

Проте, безумовно, найбільш важливим внеском у розвиток сербської лексикографії стала його праця над однотомним «Речником савременог српскохорватског књижевног језика с језичким саветником». Історія створення і публікації цієї книги заслуговує на особливу увагу. За словами самого Московлевича, ще в 1919 році проф. О. Белич запропонував йому спільно скласти «општи речник нашега књижевног језика». Інтересно, що і Л. Бакотич, і О. Белич думали взяти за зразок французький словник «Petit Larousse». Ця праця, проте, не була розпочата, бо кожен з авторів був зайнятий іншими проектами.

Але думка про створення однотомного тлумачного словника не залишає М. Московлевича і надалі. У передмові до словника він так пише про це: «Коли я працював у Лексикографічному відділенні Академії... над збиранням слів і підготовкою до створення словника, оточений найрізноманітнішими словниками іноземних мов, мене постійно мучила думка про те, що всі культурні народи мають практичний тлумачний словник своєї літературної мови, і навіть різних форматів, тільки ми не маємо, і я питав себе: коли ж і ми одержимо такий словник» [8, с. VIII]. Бажаючи створити такий словник, Московлевич звертається по допомогу до відомого сербського лексикографа Св. Ристича. Домовившись про співробітництво, обидва автора звертаються в Сербське книжне товариство з проханням видати цю працю. Їхня пропозиція була прийнята, але Друга Світова війна, що розпочалася незабаром, зруйнувала всі плани не тільки видавців, але й укладачів майбутнього словника.

Наступна спроба Московлевича відноситься вже до початку 50-х років ХХ ст. У 1950 році він звертається в Інститут сербської мови

Сербської Академії наук до проф. О. Белича і пропонує паралельно з підготовкою і виданням великого тлумачного словника почати роботу над однотомним тлумачним словником сучасної літературної мови. Проте з 1919 року думка О. Белича з цього питання змінилася. Тепер він вважав, що необхідно спочатку підготувати і видати великий тлумачний словник, а потім на його основі вже легко і швидко укласти і підготувати до друку малий тлумачний словник (Порівняємо з досвідом укладання словника за ред. Д. М. Ушакова, на основі якого С. І. Ожегов уклав пізніше свій однотомний «Словарь русского языка»).

Не одержавши згоди в Інституті сербської мови, Московлевич знову звернувся до Сербського книжкового товариства з тим, щоб воно самостійно або разом з Матицею сербською видало однотомний тлумачний словник; але цього разу керівництво організації відмовляється від його пропозиції.

Нова можливість з'являється тільки через 4 роки, коли в 1954 році Матиця сербська пропонує Московлевичу створити словник синонімів сербсько-хорватської мови. Скориставшись цим, Московлевич пропонує, щоб Матиця сербська разом з Матицею хорватською видала в одному чи в двох томах тлумачний словник сучасної сербсько-хорватської літературної мови. Матиця сербська приймає його пропозицію. Новосадська нарада, що відбулася 8 - 10 грудня 1954 року, рекомендувала почати працю над словником, підкресливши важливість видання такими словами: «Для використання всього словникового багатства нашої мови та її правильного і повного розвитку необхідне створення довідкового словника сучасної сербсько-хорватської літературної мови. Тому слід вітати ініціативу Матиці сербської, яка разом з Матицею хорватською розпочала його створення» [8, с. VIII].

Інтенсивна праця над словником, до якої підключився і сам Московлевич, розгортається вже на початку 1955 року. За прийнятим

планом, словник повинен був бути закінченим до кінця 1963 року. Між тим, його видання затягувалося. Крім того, значно виріс словник майбутнього словника. На 1958 рік початковий задум трансформується настільки, що стає зрозуміло – майбутній словник буде складатися якнайменше з 5-6 томів замість намічених 1-2, що не влаштовувало Московлевича, оскільки такий словник, не втрачаючи своєї нормативності, не був би доступним більшій частині населення. Крім того, багатотомність значно ускладнювала б його повсякденне практичне використання. Ці причини змушують Московлевича вийти з редколегії, відмовитися від подальшої праці над словником. Внаслідок продовження цієї роботи без участі Московлевича, як відомо, з'явився «Речник српскохрватског књижевног језика» (Словник Матиці сербської), шість томів якого були опубліковані впродовж 1967 - 1976 років.

На певний час Московлевич відмовляється від нових спроб укладання однотомного тлумачного (“описного”) словника, присвятивши себе створенню “Словника сербської і російської мови”. Навесні 1963 року, завершивши друкування цієї лексикографічної праці, він знову звернувся до Св. Ристича, а також до М. Лалевича з пропозицією сумісної праці над задуманим ним тлумачним словником. Проте, зайняті іншими проектами, вони не змогли прийняти його план. Не знаходячи підтримки в наукових колах, М. Московлевич самостійно береться за укладання словника, прагнучи видати словник до ювілейної дати – 1964 року (100- річчя з дня смерті Вука).

Укладання словника завершилося через рік. Його друкування почалася в 1964 році зразу двома видавництвами: “Нолит” і “Техничка књига”. Повністю словник було надруковано тільки в 1966 році. Проте він так і не попав до читачів, бо зразу ж після виходу у світ був офіційно заборонений владою Сербії, а практично весь тираж - знищено.

Причини, які призвели до такого повороту подій – перш за все політичні. Хтось із перших читачів повідомив політичному чиновнику (Мирко Тепавацу), що книга містить “сумнівні слова”. Ця заява викликала справжнє ідеологічне гоніння на автора та його словник з боку політиків і політичних організацій.

У словнику серед 50000 статей було знайдено окремі тлумачення (*мај, четник, партизан*), які, на думку противників Московлевича, нібито виявляли негативне ставлення до соціалізму, революції і соціалістичного будівництва. Характерно, що автора засудили навіть представники видавництв, у яких словник друкувався (також суворо покарані белградським горкомом Союзу комуністів Югославії). Вони заявили, що в словнику наведені думки, що протирічать духу Уставу Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, революції, федеративному устрою і народному рівноправ'ю.

Критика, як бачимо, базувалася на ідеологічному та політичному тлумаченні словника, не враховуючи філологічних і лінгвістичних питань, без конкретного наукового аналізу.

Про професійний рівень самих критиків можна мати уявлення з слів Івана Шияковича, головного редактора другого видання словника Московлевича: «Та для чого критикам треба було трудитися читати книгу, якщо один з них (Олександр Вучо) висловив думку про те, що «не треба бути ні лінгвістом, ні філологом, ні лексикологом, щоб знайти червону нитку шовіністичного менталітету» [8, с. VI].

Після критики рішучі дії сербської влади виявилися в постанові Окружного суду Белграда про заборону поширення словника та про знищення виданого тиражу.

При цьому, сам доктор Московлевич не одержав жодного офіційного повідомлення про заборону словника, а узнав про все тільки з газет. І хоч він намагався не допустити виконання рішення суду (надсилав листи в суд,

видавцям, писав у газети) – усе було марно. Йому не відповідали, жоден лист не був опублікований.

У тому ж 1966 році тираж словника Московлевича було повністю знищено. Тільки завдяки кільком читачам, які зберегли перше видання словника, стало можливим здійснити його повторну публікацію. Велика заслуга дружини вченого, Ольги Московлевич, яка сховала і зберегла один екземпляр словника. Друге видання (через 24 роки), здійснилось з її згоди та при безпосередній її участі.

Отже, друге видання, яке побачило світ у 1990 році [6], стало практично першим, доступним читачеві.

Через десять років, у 2000 році, у Белграді було підготовлено третє, виправлене, видання словника Московлевича [7].

У цьому ж році з'являється і найповніша та найоб'єктивніша сьогодні праця, присвячена словнику, – стаття Є. Фекете «О речнику Милоша Московљевића» [13], у якій автор уперше звертає увагу на суттєві особливості цієї лексикографічної праці:

1) Порівняно з попередніми тлумачними словниками («Сербським словником» Вука 1818, 1852, 1898 рр. та Бакотича 1936 р.) ця лексикографічна праця є суттєвим кроком уперед. Хоч числом уведених у словник лексем (близько 50000) він суттєво не переважав друге та третє видання Вукова словника, але значно відрізнявся за змістом, перш за все - значним фондом нових слів і значень, сучасною лексикою.

2) Разом з тим, словник Милоша Московлевича – авторська лексикографічна праця, вона виражає певну авторську концепцію, відбиває погляди автора як лексикографа і лінгвіста – на тодішній стан мови, не є об'єктивним відбиттям цього стану як такого. Звідси – певні, часом досить суттєві, відмінності цього словника, пов'язані з відбором лексичного матеріалу, його тлумаченням та граматико-стилістичною обробкою.

«Речник српскохрватскога књижевног језика»

(Словник Матиці сербської, 1967 – 1976 рр.)

За хронологічним принципом опису після словника М. Московлевича слід було б подати опис «Речника српскохрватског књижевног и народног језика» САНУ, публікація якого почалася в 1959 році. Але, на наш погляд, доцільніше розглянути спочатку «Речник српскохрватскога књижевног језика» (Словник Матиці сербської), оскільки ця лексикографічна праця на сьогодні є єдиним у сербськохорватській лексикографії завершеним багатотомним тлумачним словником. Крім того, за рівнем лексикографічного опису він також є «попередником» Словника САНУ, який правомірно вважається вершиною сербської тлумачної лексикографії ХХ століття.

Словник Матиці сербської є принципово новим явищем в історії сербськохорватської лексикографії ХХ століття, що і стверджено авторами у передмові: «Культурі наших народів давно не вистачає словника сербськохорватської, відповідно хорватськосербської літературної мови нового і новітнього часу» [11, с. 7].

Дійсно, усі словники, створені до Словника Матиці сербської, були певною мірою орієнтовані не на літературну, а на народну мову. У ХІХ сторіччі найбільш відомим з таких словників у сербів, безумовно, був «Српски рјечник» Вука Караджича, що заклав основу сербської літературної мови нового часу, яка у ХІХ сторіччі починає стрімко розвиватися на базі штокавського наріччя.

Потребу у створенні словника-довідника сучасної літературної мови прагнув задовольнити доктор Луйо Бакотич, опублікувавши в 1936 році «Речник српскохрватског књижевног језика», але, з ряду причин, своєї мети він не досяг.

Отже аж до 50-х років ХХ століття практичну інформацію про лексичне багатство сербськохорватської мови надавали переважно

двомовні словники. Серед сербських двомовних словників першої половини ХХ століття одним із найповніших та найавторитетніших є «Ресник srpskohrvatskog i nemackog jezika» Светомира Ристича і Йована Кангрги, опублікований у Белграді в 1928 році. Але двомовні словники не включали і не могли містити усе лексичне багатство сербськохорватської літературної та народної мови, та й не містили тлумачень значення наявних у них лексем.

Цю прогалину і повинен був заповнити «Речник српскохрватскога књижевног језика», укласти який взялися на початку 50-х років два найбільш впливових літературно-наукових і культурно-просвітницьких центри Сербії і Хорватії: Матиця сербська і Матиця хорватська.

Одним з ініціаторів створення словника був Милош С. Московлевич, який у 1954 році звернувся до Матиці Сербської і запропонував, щоб Матиця сербська разом зі Матицею хорватською видала одно- чи двотомний тлумачний словник сучасної сербськохорватської літературної мови.

Уперше питання про сумісну працю двох Матиць обговорюється представниками обох Матиць на зустрічі у Загребі 9 травня 1954 року. На зустрічі було вирішено спільно укласти словник літературної мови на основі матеріалу нової і найновішої літератури, написаної сербськохорватською мовою, публіцистики, наукової літератури.

Зацікавленість у реалізації проекту виявили і державні структури. Невдовзі після зустрічі співробітники Матиці сербської і Матиці хорватської, відвідали представників влади Сербії і Хорватії та деяких видатних діячів сербської і хорватської культури, одержали запевнення, що держава забезпечить цьому важливому починанню не тільки моральну, але і матеріальну допомогу і підтримку.

Значним стимулом до початку укладання спільного словника стала Новосадська нарада 8-10 грудня 1954 року, підсумком якої стало

підписання Новосадського договору, який підтвердив тезу про єдину літературну мову сербів і хорватів на базі штокавського наріччя, стверджену вперше в літературній угоді, підписаній у 1850 році у Відні. Створення спільного тлумачного словника-довідника було спеціально обумовлене в Новосадському договорі. Невипадково зразу ж після Новосадської наради було створено редакційні ради, які склалися з хорватського і сербського боку з трьох редакторів і значної кількості співробітників. Редакторами було окреслене коло джерел словникового складу майбутнього словника. Було взято близько 700 джерел: окремих літературних і наукових творів, перекладів, підручників, журналів і газет другої половини XIX - 60-х років XX століття.

Отже, ця лексикографічна праця виділяється серед попередніх не тільки своєю орієнтацією на сучасну літературну мову:

1) На відміну від попередніх лексикографічних праць, які були значною мірою авторськими словниками (Вука Караджича, Луйо Бакотича, Милоша Московлевича) Словник Матиці сербської і Матиці хорватської є словником академічним, він укладався значним науковим колективом. Редакційною радою було вироблено загальні принципи відбору й опису лексичних одиниць, що відбилися в спеціальній інструкції. У процесі праці до інструкції вносилися незначні зміни. В остаточному варіанті ця інструкція була представлена в передмові до словника у вигляді зауважень, які пояснюють, як ним користуватися.

2) Словник є спільним проектом представників наукових кіл двох південнославянських народів. Тому, як справедливо зауважує М. Пешикан, специфіка словника полягає в тому, «що в його укладанні надзвичайно важливу роль відігравали елементи міжнаціональної конвенції і домовленості» [9, с. 127].

Оскільки співробітники-укладачі словника жили в різних містах, організувати працю не можна було в одному якомусь місці; виникали,

звичайно, і труднощі. Спочатку планували укласти всі томи словника і в Загребі, і в Белграді - і тільки вкінці думали створити єдиний текст. Але зрештою, дійшли висновку, що це затягне створення словника. Тому було запропоновано розділити загальний корпус, а, отже, і лексичний склад майбутнього словника, на дві половини. Одна з них (розділи на: *a, б, м, е, ж, з, л, љ, н, њ, о, р, у, х, ш*) повинна була оброблюватися в Белграді, а інша (розділи на: *ц, ћ, џ, д, ђ, ф, и, ј, к, п, с, т, в*) – у Загребі. Після завершення обробки і редагування матеріал проходив другий етап роботи, на якому текст словника критично оцінювався представниками і сербської, і хорватської частини редакції. При цьому зауваження, які висували головний і допоміжні редактори однієї частини редакції, обговорювалися, відповідно, головним і допоміжним редактором іншої її половини. У разі незгоди спірні питання виносилися на розгляд спільного засідання. Тільки після цього затверджувався остаточний варіант тексту словника.

Така концепція роботи обумовила і те, що спочатку словник виходив у двох виданнях: у загребському і новосадському. Причому в загребському виданні було використано ієкавський варіант сербськохорватської мови, а в новосадському - екавський. Відрізнялися видання і використанням двох варіантів алфавіту. Загребське було надруковано латиницею, новосадське - кирилицею. При цьому цитати з літературних творів були залишені так, як вони були подані у першоджерелі.

Унаслідок того, що одне видання друкувалося латиницею, а друге - кирилицею, не збігається і компонування окремих томів. Наприклад, 1-й том сербського варіанту містить розділи на *a, б, в, г, д, ђ, е*, а хорватського - розділи на *a, b, c, č, ć, d, dž, đ, e, f*. Це - не зважаючи на те, що планувалися словники обох варіантів абсолютно ідентичними.

Спочатку укладачі словника передбачали, що він буде складатися з 4-х томів по 1000 сторінок кожний, але на прохання видавництва загальний корпус словника було розподілено на 6 томів, кожний з котрих

містить близько 800 сторінок. Перші два томи обох варіантів словника були передані до друку в 1965 році. Однак наступну спільну працю по укладанню словника порушило відмовлення представників Матиці хорватської від подальшої підготовки і публікації словника.

Причини, що спонукали хорватських учених на такий крок, називалися різні. Зокрема, висловлювалася думка, що в словнику недостатньо відбито хорватський мовний матеріал. Здається, проте, що основна причина відмови хорватської сторони - в самій формі організації роботи над словником, яка, крім позитивного, містила в собі і ряд недоліків.

Найповніше позитивні й негативні риси, властиві організації роботи над словником, висловив М Пешикан у своїй праці «Наш књижевни језик на сто година послје Вука» [9, с. 128-129]:

Позитивні риси:

1) Спільна праця давала надію, що такий спосіб вилучить можливу недовіру і стриманість стосовно словника з боку читачів і фахівців у кожному з центрів.

2) Таким способом у Словнику забезпечувалася рівномірна наявність лексики з різних областей і різних літератур та досягалося об'єктивне трактування матеріалу.

3) Надзвичайно важливою перевагою було об'єднання кадрів двох центрів для пришвидчення роботи (ніж праця водному з центрів).

Негативні риси такої організації:

1) Висування на перший план міжнаціонального договору про мову неминуче приводило до того, що, якоюсь мірою, залишалась поза увагою складність роботи над проектом. Траплялося, що в процесі роботи більше уваги приділялося деталям, які могли б бути корисними з національної точки зору, ніж прагненню досягнути високої точності і систематичності.

Турбота про це була утруднена і тим, що велася в двох (і навіть трьох) містах; необхідна координація порушувалася.

2) В авторському колективі, особливо спочатку, переважав репрезентативний склад у загальному розумінні, при цьому мало уваги приділялося лексикографічній ефективності колективу. Пізніше сама природа роботи примусила організаторів увести до складу більше професійних лексикографів.

3) Самі лексикографи належали до різних шкіл і мали неоднаковий досвід. Одні працювали раніш над історичним словником Загребської академії, інші – над тлумачним словником сучасної мови Белградської академії (а були й співробітники без будь-якого досвіду лексикографа).

Все це, зрозуміло, не могло не відбитися на якості Словника Матиці сербської.

Після видання двох з шести томів словника, робота по завершенню його підготовки і публікації лягла на плечі співробітників сербської редакції, в це, звичайно, значно загальмувало закінчення роботи над словником. Повністю публікація словника була завершена тільки в 1976 році.

Отже з двох задуманих варіантів словника завершено було тільки сербський. Тому деякі вчені називають цей словник не «Речник Матице српске-Матице хрватске» (РМС-МХ), а «Речник Матице српске» (РМС).

Словник Матиці сербської є надзвичайно важливою одиничною лексикографічною працею - він єдиний завершений тлумачний словник великого обсягу, найбільше на сьогодні зібрання сербсько-хорватської лексики. Саме тому, не випадково, всі сербські і зарубіжні лінгвістичні дослідники спираються в основному на цей словник. За цими ознаками лексикографічну працю Матиці сербської можна вважати основним тлумачним словником сербської лексикографії ХХ століття.

Разом з тим, не можна не погодитися з думкою вчених, що ряд питань (зокрема, питання словникової дефініції) не одержали в цьому словнику належного розв'язання; аналіз дефініцій свідчить, що не було вироблено єдиного механізму дефініції. Хаотичність у семантиці дефініції - серйозний недолік Словника Матиці сербської.

«Речник српскохрватског књижевног и народног језика»

(Речник САНУ, з 1959 р.)

Словник САНУ в сербській лінгвістиці справедливо вважається вершиною сербської тлумачної лексикографії. Тому ми вважаємо за можливе завершити опис сербської тлумачної лексикографії аналізом саме цієї лексикографічної праці.

Крім того, Словник САНУ - єдиний з усіх тлумачних словників сербської мови - праця незавершена, підготовка і видання її триває вже більше 100 років. Цей словник, пов'язуючи минуле і сучасне сербської лексикографії, звернений у майбутніх дослідження цієї галузі сербистики.

Перші передумови для початку праці над словником САНУ з'явилися у 1888 року. Перший том словника побачив світ у 1956 році; з початкового замислу до початку видання словника пройшло більше 70 років. На історії словника відбилися всі основні події історії Сербії кінця XIX - XX століття. Саме історичні, екстралінгвістичні фактори значною мірою вплинули на процес укладання і видання словника САНУ. Тому, на наш погляд, у цьому процесі слід виділити кілька періодів, межі яких обумовлені певними історичними подіями:

1. *1888 - 1894 pp.* З першим періодом досить тісно пов'язане ім'я ініціатора створення словника - академіка Стояна Новаковича. У посланні Академії наук філософських «Српска Краљевска Академија и неговање језика српског», прочитаному 10 вересня 1888 року на урочистому засіданні Академії, присвяченому 100-річчю Вука Стеф. Караджича,

Новакович уперше пропонує створити «словник народної книжної мови сербської». Кілька років згодом, 5 квітня 1893 року, він звертається до Академії з посланням «Предлог Српској Краљевској Академији», де говорить про необхідність створення академічного нормативного словника, - для чого пропонує відкрити при Академії Лексикографічний відділ.

Ця пропозиція Новаковича була прийнята членами Академії і закінчилася 12 квітня того ж 1893 року відкриттям Лексикографічного відділу при Сербській Королівській Академії. Крім самого Новаковича як голови відділу, до його складу ввійшли такі відомі сербські вчені як Л. Стоянович і П. Джорджевич. Пізніше, у листопаді 1893 року, до них приєдналися Дж. Джорджевич і М. Іванич. У цей же час починається збирання лексичного матеріалу, деякі організаційні заходи.

2. *1894 - 1916 pp.* До цього періоду припадає початковий етап збирання лексичного матеріалу для майбутнього словника. Головною фігурою періоду є керівник проекту Момчило Іванич.

Важливою подією в історії створення словника є публікація його першого оглядового випуску, підготовленого Момчило Іваничем і опублікованого в Белграді у 1913 році. Ця публікація включала текст 23 словникових статей (фрагменти розділів на *A* и *B*) та вступну статтю з викладеними Іваничем коротко принципами праці над словником, які в цілому збігалися з первісним задумом С. Новаковича. Після публікації оглядового випуску збирання матеріалу продовжувалося ще три роки.

У 1915 році помирає натхненник проекту і головний радник М. Іванича Ст. Новакович, а в 1916 році – і сам М. Іванич. З його смертю робота по укладанню словника гасне.

Роки війни, а потім австро-німецька окупація Сербії (1915 - 1918 pp.), коли більшість інтелігенції знаходилася на полі бою або емігрувала, не давали надії на відновлення робіт. Провністю робота по укладанню

словника відновилося тільки у 1925 році, під керівництвом відомого сербського філолога О. Белича.

3. *1925 - 1941 pp.* Період характеризується критичною оцінкою вже зібраного матеріалу. Співробітники відділену ретельно перевіряють зібрану під керівництвом М. Іванича величезну (близько 1 000.000 карток) картотеку. Паралельно йде подальша робота по добору лексичного матеріалу (на початок 40-х років картотека словника досягла обсягу 3 000.000 карток).

На 1940 рік опрацювання зібраного матеріалу було практично завершено (з 3076575 карток було опрацьовано 3038453). Але Друга світова війна та фашистська окупація Сербії в 1941 році знову поклали край систематичній праці над словником.

4. *1944 – 1956 pp.* Після звільнення Сербії в 1944 році повноцінна праця над словником відновлюється. Видається другий оглядовий випуск словника (1944 р.). Але у колишнє русло робота входить тільки на кінець 1947 року, після створення Інституту сербської мови та відкриття при ньому Лексикографічного відділу, куди було переміщено всю картотеку, зібрану попереднім Лексикографічним відділом Академії наук.

На початок 50-х років практично завершено опрацювання всього лексичного корпусу словника, що дозволило визначити його передбачуваний обсяг. За оцінкою О. Белича, майбутній словник повинен був містити близько 400.000 лексем [2, с. XXI].

У 1953 році з'являється третій оглядовий випуск словника, укладений головним редактором проекту О. Беличем.

5. *1956 – 1989 pp.* П'ятий період характеризується переходом від підготовчої роботи до безпосереднього видання основного корпусу словника. Період завершується публікацією XIV тому словника (1989 рік). Наступний XV том було завершено і передано до друку в 1992 році, але воєнні дії, що розгорнулися на території Югославії у першій половині 90-х

років та кризова ситуація, що склалася на той час у економіці країни, призвели до того, що фінансування видання було практично припинено, а подальша підготовка словника до друку призупинена.

6. 1996 р. – до теперішнього часу. Роботи було відновлено тільки через чотири роки. XV том словника, побачив світ у 1996 році. Дуже важливо, що починаючи з XV тому, роботу з видництва словника було комп'ютеризовано. У цьому заслуга Давора Пальчича, який розробив комп'ютерні версії застосовуваних для видання словника шрифтів, символів, знаків акцентології.

Підсумовуючи нашу коротку розповідь про розвиток сербської тлумачної лексикографії, підкреслимо, що сербська лексикографія не вичерпується, звичайно, тільки тлумачними словниками. Численною є сербсько-хорватська двомовна лексикографія. Значний інтерес представляють видані у 80 - 90 роки ХХ століття словники неологізмів («Речник нових речи» (1982 р.) и «Нови речник нових речи» (1991 р.) Й. Чирилова, «Речник нових речи» І. Клайна (1992 р.)). Плідно розвивається в сербській лексикографії традиція створення словників іншомовних слів («Лексикон страних речи и израза» М. Вуякліі (4-е вид. 1991 р.), «Речиник страних речи и израза» Р. Алексича (1978 р.), «Савремени речник страних речи» Л. Мичуновича (1988 р.)).

У останні роки почався процес активного створення спеціальних словників сербської мови (наприклад, Зворотного словника сербської мови, Словотвірного словника та ін.).

Але на фоні відсутності досліджень з історії розвитку сербської лексикографії, тлумачна лексикографія, на наш погляд, вимагає першочергового розгляду, оскільки саме тлумачний словник є центром словникової типології. Рівень розвитку лексикографічної системи в цілому залежить від того, наскільки буде опрацьована ця галузь лексикографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛИТЕРАТУРА

1. Бакотић Л. Речник српскохрватског књижевног језика / Л. Бакотић. – Београд : Планета, 1936. – 1400 с.
2. Белић А. Увод// Речник српскохрватског књижевног и народног језика / А. Белић. – Књ. I. – Београд : Ин-т за српски језик САНУ, 1959. – С. VII-XXVI.
3. Гак В. Г. Лексикографија// Лингвистически енциклопедически словарь / В. Г. Гак. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 258.
4. Гудков В. П. Сербская лексикография XVIII в. / В. П. Гудков. – М. : МГУ, 1993. – 177 с.
5. Лазић Г. Србско-немачко-латински речник / Г. Лазић. – Београд : Друштво србске словесности, 1849. – 243 с.
6. Московљевић М.С. Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником. – [2 изд.] / М. С. Московљевић. – Београд : Arolon, 1990. – XIV, 1023 с.
7. Московљевић М.С. Речник савременог српског књижевног језика с језичким саветником / М. С. Московљевић. – Београд : Груштенбергова галаксија, 2001. – 1027 с.
8. Московљевић М. С. Предговор// Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником / М. С. Московљевић. - [2 изд.]. - Београд : Arolon, 1990. – С. V-XIV.
9. Пешикан М. Наш књижевни језик на сто година послје Вука / М. Пешикан. – Београд, 1970. – 215 с.
10. Поповић М. Вук Стеф. Карађиц / М. Поповић. - Београд : Нолит, 1964. – 484 с.
11. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. - Књ. I-VI. - Нови Сад, 1967 - 1976.

12. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. - Књ. I-XIX. - Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959 - 2014.
 13. Фекете Е. О речнику Милоша Московљевића / Е. Фекете // Наш језик. - 2000. - Књ. XXXIII. - Св. 3-4. - С. 338-343.
 14. Шијаковић И. Напомена уз друго издање// Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником / И. Шијаковић. - [2 изд.]. - Београд : Arolon, 1990. – С. I-IV.
-

1) Відзначимо, проте, що сербський матеріал можна зустріти у словниках і більш раннього періоду, але до XVIII сторіччя поява його у словниках була рідкісною. Наприклад, на кінець XV ст. відноситься анонімний рукописний "Arapsko-perzijsko-grčko-srpski frazeološki rječnik".

2) Слід відзначити, що саме ці труднощі у використанні «Сербського словника» спонукали у другій половині XIX століття російського славіста П. А. Лавровського до створення більш доступного для простих носіїв мови «Сербско-руського словаря».

3) У завершеному вигляді словник буде містити більше 400 000 лексем.

4) У підготовці матеріалів для словника, поряд з Матицею сербською, брала участь також і Матиця хорватська, але після виходу двох перших томів її співробітники відмовилися від публікації наступних чотирьох. Тому в наукових працях цю лексикографічну працю звичайно називають «Словник Матиці сербської».

5) Результатом останнього є, зокрема, те, що дослідникам невідоме точне місце народження Бакотича. Одні твердять, що він народився у Спліті, на думку інших, місцем народження слід вважати Сень. Невідома і точна дата смерті Бакотича - називають то 30, то 31 березня 1941 року.

Вікторія Михайлівна КАСІЛОВА,

приват – доцент кафедри історії України
ПНПУ імені К. Д. Ушинського

ЖІНКА В ПРОЦЕСІ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ _____

Національно-релігійний рух, який розгорнувся в українських землях в останні десятиріччя XVI - на самому початку XVII стоїття супроводжувався активізацією культурного життя. Українська культура виходить із середньовічних рамок, починає засвоювати культурні здобутки доби Ренесансу і Реформації та продукувати свої.

Характерною рисою розвитку культури в українських землях ранньомодерних часів (середина XVI – XVIII століття) в рефлексії історичних джерел є безумовне переважання чоловічих імен, носії яких спричинилися до розвитку мистецтва, освіти, наукових знань, були видатними інтелектуалами, митцями чи організаторами культурного руху. Ці століття поєднали в собі як періоди піднесення освіти, культури та інтелектуальної думки, так і періоди їх занепаду та кризи, спричинені соціальними та світоглядними революціями. Як і західноєвропейський світ, культурно-духовне життя українського суспільства виразно відчуло на собі вплив ідей Ренесансу, а згодом Бароко. Будучи за своїм змістом суголосними європейським, ці великі світоглядно-культурні епохи в українському варіанті мали специфічні локальні особливості, зокрема й ті, що відображали роль та місце в них жінки.

Так, на думку дослідників європейського Ренесансу, саме його поступ сприяв зменшенню ролі жінки в суспільстві. Цей парадоксальний

висновок ґрунтується на констатації того факту, що в перехідну епоху змінився господарчий статус жінки у зв'язку з зародженням буржуазних відносин та спричиненою ним втратою цінності та важливості домашнього господарства. Тобто епоха, яка зламала фундаментальні цінності Середньовіччя, звільнила особу від його обмежень та регламентацій і яка виправдано визначається в історіографії як період «визволення особистості», несподівано стала добою своєрідного «закріпачення» для жінок.

На відміну від західноєвропейських реалій, ренесансні процеси не потягли за собою погіршення економічного та правового становища жінки в українському суспільстві, а ті виклики, що постали перед українською спільнотою після Люблінської унії 1569 року, яка започаткувала низку дискримінаційних процесів в національно-культурній сфері, сформували суспільний запит на жіночу участь в протидії наступу на православну церкву, національні традиції та цінності. Українські жінки зуміли дати гідну відповідь на ці загрози.

Масштаби, форми та методи їх дій в культурно-національному та освітньому просторі залежали, насамперед, від їх соціального та матеріального становища, яке визначало фінансові ресурси та організаційні можливості. Прості селянки та жительки міст виконували свою місію переважно в межах власної сім'ї, плекаючи культурні традиції, оберігаючи рідну віру, дбаючи про грамотність своїх дітей. Про поширеність грамотності серед простих українців в тому числі і жінок є авторитетне свідчення арабського мандрівника Павла Алеппського, який був буквально враженим рівнем освіченості українського народу : «... ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів» [7, с. 25-26]. Ще дужче здивувала диякона Павла з Алеппо освіченість черниць та вихованок Київського

Вознесенського монастиря: «Всі вони вміють читати, знайомі з філософією та логікою» [7, с. 27]. Нагадаємо, що йдеться про ті часи, коли для жінок у нас, як і на Заході, двері до системи шкільної та колегіальної освіти були щільно зачинені, та попри це, не тільки впливові та заможні, а й простолюдинки знаходили можливість отримати хоча б початкову освіту. Свої освітні потреби жінки задовольняли за рахунок домашньої освіти, навчання у мандрівних вчителів чи при монастирях.

Значно ширшими були можливості долучення до культурно-духовного життя та освітніх процесів у представниць вищих суспільних верств. Показово, що свої матеріальні та фінансові ресурси вони спрямовували не на примноження капіталу родин своїх чоловіків, що було типовим для Заходу епохи первісного накопичення капіталу, а на підтримку церкви, культури, шкільництва та просвітництва. Тогочасні джерела досить рясно усяяні прикладами активної участі жінок у розбудові національної школи, піднесенні суспільного престижу освіти. Так Гальшка Острозька – племінниця Костянтина Острозького, у своєму заповіті, складеному 16 березня 1579 року у Турові, зазначила, що вона передає значну суму коштів на матеріальну підтримку Острозької академії, на шпиталь та монастир Святого Спаса недалеко Луцька [2, с. 282]. Перелік закладів, до яких княгиня Острозька спрямовувала свої гроші, був типовим для благодійників і благодійниць того часу і відображав як їх християнські чесноти, так і щире вболівання за стан духовності, культури, освіти і бажання прислужитися на їх користь.

Характерною є і історія Київської братської школи. Відновити братську школу на Подолі, що згоріла, за власний кошт взялася Гальшка Гулевичівна-Лозка, представниця однієї із найзаможніших родин Києва. Вона була освіченою жінкою, добре усвідомлювала значення освіти і прагнула залучити до неї український загаль. Її внесок на відбудову братської школи не обмежився чималою грошовою сумою. Окрім грошей,

15 жовтня 1615 року у присутності багатьох почесних свідків Гальшка Гулевичівна урочисто вписала в київську міську книгу свою дарчу, за якою земля у Києві на Подолі, яку вона отримала у спадщину, переходила у власність «братства духовних і світських православних». За її розпорядженням на цій землі слід було побудувати православний монастир, будинок для іноземних паломників та «школу дітям, як шляхетським, так і міщанським» [6, с. 151]. Незабаром відновлена на цих землях братська школа започаткувала знамениту національну освітню інституцію - Києво-Могилянську академію.

Олена Горностаєва з родини Чорторійських була фундаторкою Пересопницького монастиря (1596 р.), де збереглося знамените Пересопницьке Євангеліє. Вона склала для нього гуртожитний статут і влаштувала при монастирі шпиталь для убогих та недужих, а також школу для селянських дітей. Її сестра Софія відкрила друкарню у своєму маєтку в м. Рахманові, де друкувались перекладені нею з грецької мови на українську книги Святого письма - євангельські та апостольські [4, с. 64].

Ганна Гойська заснувала Почаївський монастир, де була друкарня, а Раїна Ярмолинська заснувала монастир у своєму маєтку - Загаєцький [5, с. 122].

Раїна Могилянка (княгиня Вишневецька) стала фундаторкою багатьох монастирів в Україні, як Прилуцький-Густинський, Ладинський, Лубенський-Мгарський та Скит Манявський у Галичині, а саме монастирі були осередками національної культури та освіти [1, с. 41]. Наведені вище приклади були не виключенням, а нормою тогочасного життя.

З часу виходу на історичну арену в якості виразника українських національних інтересів нової соціальної сили – козацтва, дещо трансформувалася, але не була втрачена роль жінки в освітньому та культурному житті. Звісно, що поширення військового устрою та мілітаризація державного ладу не сприяли розвитку жіночих прав і свобод.

Незважаючи на традиційно сильний вплив у суспільному та сімейному житті, жінки були практично виключені з політичної та науково-освітньої діяльності. Вони не мали права обіймати посади в козацькій адміністрації, бути учасниками козацьких рад, мати офіційні статуси в установах освіти. Проте це не виключало їх участі в громадських справах, опікуванні церковним життям, а опосередковано вони мали вплив і на важливі державні рішення. Досить згадати приклад дружини гетьмана Богдана Хмельницького Ганни Золотаренко, яка користувалася загальною повагою та авторитетом серед старшин, справляла позитивний вплив на гетьмана, була його розумною порадицею та помічницею. Ганна Золотаренко багато займалася громадськими справами, опікувалася церквою, дбала про облаштування резиденції Хмельницького, запровадила в ній досконалі порядки, брала участь в дипломатичних переговорах, разом з гетьманом приймала послів тощо. Збереглися навіть кілька універсалів за її підписом, вони здебільшого торкалися церковних справ [6, с. 151].

Формальне виключення жінок з державно-політичної та освітньо-культурної сфер примушувало їх шукати прихованих форм впливу на суспільство. Можливість зробити кар'єру і задовольнити амбіції жінці надавала християнська церква. Постригшись у черниці і вступивши до монастиря, жінка отримувала певний соціальний статус, незалежний від чоловіка, і могла здійматися щаблями «службової драбини». Так робили українські «гетьманші» та «полковниці», що пережили своїх чоловіків, так вчинила і мати І. Мазепи Марія-Магдалина Мокієвська, після смерті свого чоловіка вступивши до Києво-Печерського Вознесенського монастиря, де згодом стала ігуменею. Ця владна, розумна, освічена жінка до самої смерті мала великий вплив на сина, очевидно, саме вона привила освітні і культурні цінності майбутньому гетьману України, який увійшов в історію як один із найвидатніших будівничих її культури та освіти, найщедріших

меценатів, інтелектуалів, ім'ям якого осяяна ціла епоха культурного піднесення, що дістала назву «мазепинське бароко».

Враховуючи той вплив, який мала українська жінка в сім'ї та у процесі виховання дітей, в тому числі і синів, можна сказати, що вона сприяла створенню авторитету вченості та освіченості. Величезний вплив мала жінка і на розвиток українського мистецтва, в якому виявилась спільність чоловічого і жіночого світобачення. Це зумовлювалось тим, що і хлопчики і дівчатка виховувалися у практично рівних умовах. Паритетність культури знайшла яскраве відображення в українському бароко. Як написав А. Кравченко: «сліди вільного, повноправного жіноцтва знайдемо скрізь в українській культурі, яка дає унікальний для європейської цивілізації зразок неспотвореного пропорційного розвитку чоловічої та жіночої лінії» [3, с. 231].

Отже, меценатська та благодійницька діяльність жінок на користь православної церкви та шкіл була досить поширеною серед шляхти, магнатських родів, в козацькому старшинському середовищі і саме ця діяльність дає підставу вважати українських жінок ранньомодерної доби повноправними і талановитими творцями культурно-освітнього простору нашої батьківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1993. – 256 с.
2. Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440 с.
3. Кравченко А. Козацька наречена // Запорозці: до історії козацької культури / А. Кравченко. – К. : Мистецтво, 1993. – С. 214-231.

4. Кривоший О. П. Роль жінок у суспільному житті України / О. П. Кривоший // Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / за загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса : Астропринт, 1999. – С. 60-73.
5. Луговий О. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи / О. Луговий. - К. : Дніпро, 1999. – 267 с.
6. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 302 с.
7. Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П. Халєбський / упоряд. М. О. Рябий. – К. : Ярославів Вал, 2009. – 293 с.

Андрій Васильович КРАСНОЖОН,
кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри
історії України ПНПУ імені К. Д. Ушинського

ЗАСНУВАННЯ ОДЕСИ В ОСМАНЬСЬКОМУ ХАДЖИБЕЇ _____

Відвоювання у Османської імперії в 1791 році земель Буго-Дністровського межиріччя викликало появу, мабуть, першої ідеологічної концепції освоєння краю російською владою. Одним з найбільш показових прикладів тому є формування в першій третині ХІХ ст. лояльної «наукової» версії заснування Одеси. Активній фазі колонізації краю передувало складання двох звітів 1792 року (Деволана та Каховського) з докладним описом ресурсної бази регіону (наявність і обсяги прісної води, річкові комунікації, найближчі райони доставки будівельного лісу, паливо для опалювання, будівельний камінь та ін.) [6, с. 74-191; 17, с. 18; 18, с. 146]. Надана інформація істотно вплинула на рішення будувати головний порт (нині Одеса) в колишньому турецькому Хаджибеї. Російська влада перш за все запровадила в регіоні будовання чотирьох бастионних фортець вже на початку того ж року, чи не найпотужнішим з яких були хаджибейські укріплення [5, с. 8].

Руський Хаджибей швидко перетворюється на великий чорноморський портовий центр міжнародної торгівлі, який можна порівняти за масштабом та регіональною значущістю з середньовічним Білгородом ХV ст. Ресурси (людські та матеріальні), що доставлені за сотні кілометрів на будовання фортеці, міста та порту в Хаджибей – то є відмінна риса дій нової влади в провінційному старому містечку.

Османи хоч і планували дещо подібне за масштабом у 1760-х роках, але так і не спромоглися ці плани виконати [22, с. 231; 21, с. 167].

Вклавши в інфраструктуру завойованого приморського містечка з гаванню, російська влада з деяким запізненням починає формулювати новий ідеологічний погляд на історію краю, що в цілому можна розглянути через призму адміністративного міфу про заснування Одеси. Його розробників навіть не збентежив такий парадокс, як існування фортеці та містечка Хаджибей, взятих штурмом у 1789 році Й. Дерибасом за кілька років до заснування в ньому Одеси (22 серпня 1794 р.), назва якої ще не існувала. До січня 1795 року нове місто все ще носило стару назву – Гаджибей. У новій концепції Дерибасу виділена роль зв'язної ланки – людини, «яка перетворилась з підкорювача Гаджибея, на його фундатора» [26, с. 214].

Через 40 років після декларованого «заснування» міста набула своє офіційне оформлення концепція його «дня народження» [24, с. 36-37], але передумови було закладено ще у 1799 році колезьким радником П. І. Сумароковим в записках «Подорожі...» 1799 року. На тлі досить стриманого опису Херсону та Миколаєва, автор явно імпонує юній Одесі. Показовими є наведені слова начальника Очаківського карантину: «з появою Одеси кораблі до наших берегів вже не пристають». Мандрівник дивується відбудованим містом: «чи не Цирцея створила Одесу силою чарівництва?» [26, с. 202, 212].

Перша об'ємна історія Новоросійського краю з окремим описом сюжету із «заснуванням Одеси» виходить з друку у 1821 році з-під пера маркіза де Кастельно. Правда, у Парижі. Кастельно, друг губернатора краю Рішельє, докладно розповідає про участь Дерибаса в штурмі Хаджибея та подальшому будівництві міста та порту [28, р. 9-11].

Але вперше Й. Дерибас прямо був названий засновником Одеси автором ґрунтовної статті «Історичний погляд на Одесу»,

П. Морозовим, що вийшла у 1831 році Там же автор вперше заявляє про день народження міста: 27 травня 1794 року «коли був підписаний рескрипт на ім'я віце-адмірала Дерибаса про заснування на цьому місці міста»[13, с. 13-14]. Насправді в рескрипті немає фраз про заснування міста, тільки про розбудову інфраструктури у вже існуючому «Гаджибеї».

Через шість років ця концепція отримує своє завершення в праці «Перше тридцятиріччя Одеси», авторства А. Скальковського. Ним виводиться новий варіант дати заснування міста – 22 серпня 1794 року, що був остаточно закріплений владою під час офіційного святкування 55-го дня народження Одеси у 1849 році [7, с. 9]. Ця дата міцно закріпилася в історіографії до цього часу.

Книга А. Скальковського підготовлена і опублікована під патронатом генерал-губернатора М. С. Воронцова при узгодженні з Миколою І. Вже у її змісті присутні явні алогізми, що вказує на спробу пристосування фактів до вигадки: «Від заснування Одеси до смерті Імператриці Катерини II: з 1793 по кінець 1796 рр.» (гл. I) (хіба задекларована дата «заснування» є 1793 рік?). Та друге в заголовку розділу: «Від заснування Одеси, тобто з 1793 (1794) р.» [24, с. 25].

Незважаючи на те, що (за Скальковським) митрополит Гавриїл нібито провів «першу борозну для фундаментів міських будівель в день 22 серпня, який був першим днем життя міста Одеси» [24, с. 36], п'ять наступних місяців ця назва в топонімічній номенклатурі на справді була відсутня. Всі офіційні накази, розпорядження, рескрипти, імператорське затвердження плану забудови [20], видача відкритих листів на володіння кварталними ділянками [9, с. 590-594] – у всій цій базовій містобудівельній початковій документації весняно-літнього періоду 1794 року зазначено тільки турецьку назву старого «Хаджибея», який фігурує у

джерелах як пункт, що був населений ще з 1680-х років [2, с. 231], й до переходу під російську владу [2, с. 32; 6, с. 165].

Тому не дивно, що навіть сам А. Скальковський заплутався у створеній ним же головоломці, стверджуючи в ювілейному виданні 1889 року ніби митрополит Гавриїл в присутності Дерібаса 22 серпня 1794 року «освятив заснування міста *Хаджибея*» (виділено мною – А. К.) [23, с. 36].

Явно не знали, як вийти з цього «утруднення» й три автори «Історичного нарису Одеси до сторічного ювілею з дня завоювання» (Орлов, Смолянінов, Морозов). У ньому сказано, що «27 травня 1794 р. Катерина підписала два укази: про *найменування* Гаджибея містом, і про створення в ньому гавані» [10, с. 9] (виділено мною – А. К.). У примітці до цього твердження автори роблять чудову обмовку: «22 серпня 1794 р., в день коронації імператора Миколи I, який прибув до Одеси, митрополит Гавриїл освятив закладку Собору, Грецької і Катерининської церков».

Навряд чи авторський колектив зібрався переконати читача в тому, що Миколу I коронували за два роки до його народження. Однак мимовільна екстраполяція реальної дати коронації імператора (22.08.1826 р.), на день закладки Одеси, демонструє авторський варіант відповіді на питання: чому Скальковським протягом роботи над книгою, була обрана саме така дата заснування міста, а не будь-яка інша? Показово, що автори «Історичних нарисів» старанно уникають точного формулювання: «заснування міста». Йдеться лише про перейменування й освячення церков.

Дореволюційні історики Одеси в цілому не приймають офіційну версію Скальковського. Майже одностайно вони або обходять тему стороною, або апелюють до альтернативної події в історії міста, що дійсно мала місце в цей день – початок будівництва порту [25, с. 349].

Словник Брокгауза та Ефрона в статті, що присвячена Одесі, вважає за краще промовчати про дату заснування міста [14, с. 726]. Цю тему також обходить в своїй краєзнавчій книзі історик Д. Атлас [1]. Навіть в офіційному 600-сторінковому ювілейному виданні про історію Одеси, що присвячене до її сторіччя, колектив авторів не наважився прямо вказати дату народження міста. Здавалося б – це найважливіший період в історії міста, але йому присвячена тільки сторінка. Підсумок сформульований вкрай дипломатично: «день 22 серпня до цих пір *вважається* (виділено мною – А. К.) першим днем життя Одеси, хоча в цей день розпочато роботи власне тільки по портовим спорудам» [16, с.15].

З дореволюційних істориків версію про день народження міста прямо піддав критиці лише В. К. Надлер. «Розповідь Скальковського, – зауважує професор, – не підтверджується ніякими сучасними свідченнями ні офіційного, ні приватного характеру [...]. Скальковський має вельми похвальний звичай підтверджувати всі скільки-небудь видатні дані своєї книги посиланням на свої джерела, переважно на документи офіційні. Й тільки для цієї своєї розповіді він робить відступ від своєї звички і жодним словом не згадує про своє джерело [...]. Про яку першу борозну для фундаментів будівель каже Скальковський? Проведення такої борозни не практикувалося при заснуванні міст при Катерині [...]. Справа зовсім не йшла про заснування міста, адже воно вже існувало, отже, існували й міські будівлі [...]. Перші церкви виникли в Одесі у 1795 році, а не в 1794 р. » [...], і так далі.

Надлер стверджує, що «митрополит Гавриїл ніяк не міг урочисто закладати перші храми в Одесі 22 серпня 1794 р., бо сам про створення міста дізнався лише 25 липня 1795 р. [...]. У 1794 р. в Хаджибеї не відбувалося жодної урочистої закладки нового міста, отже, день 22 серпня має значення лише в тому, що була закінчена заготівля матеріалів для портових споруд і розпочато самі роботи, причому,

наскільки можемо судити з офіційних документів, не відбувалося жодної урочистості» [15, с. 21-23].

Потрібно було 80 років, щоб версія Скальковського знайшла своїх adeptів серед істориків Одеси, з легкої руки журналіста, внучатого племінника «засновника», О. М. Дерибаса [7, с. 7-8]. Радянська історіографія дату прийняла без особливих застережень, зі спробами призначити наприкінці сталінської епохи засновником міста руського О. В. Суворова, замість іноземців Дерибаса та Деволана [18, с. 148].

У 1995 році було зроблено унікальну археологічну знахідку при розкопках на Театральній площі в Одесі – закладну траншею під фундаментами будинку Г. С. Волконського. У руслі загальноприйнятої версії Скальковського комплекс артефактів з неї було інтерпретовано як залишки т. зв. «Обряду заснування Одеси». Висловлена дослідниками ідея щодо споруди, як «першого будинку Одеси» [8, с. 447], базується не тільки на факті виявлення траншеї з матеріалами святкування якоїсь події (закладена під фундамент монета, розбиті келихи тощо), але й на переконанні, що Волконський був «першим з тих, хто отримав Відкритий лист» [4] на свою ділянку 19 серпня 1794 року (ділянка № 20, III квартал) [25, с. 350; 9, с. 590-591].

Це невірний висновок. Насправді, першим у руському Хаджибеї отримав документ на право володіння цілим кварталом № I сам Дерибас (ділянка, що є крайньою та найближчою до порту, яким він керував) [9, с. 590]. І лише *«слідом за ним»* почали розбирати місця інші особи, першим з яких» був князь Г. С. Волконський (виділено мною – А. К.) [25, с. 350]. «Відкритий лист» видавався владою на володіння земельною ділянкою, а не на будівництво споруд. Тому на багатьох оформлених в серпні-вересні ділянках домоволодіння вже давно стояли.

Це впливає з плану міста Хаджибей авторства Деволана, серпня 1794 року (що був затверджений Катериною II не пізніше 19 числа) із

нанесеною поквартальною розбивкою ділянок (мал. 1). На ньому відзначені контури більш ніж 40 приватних будинків, вже збудованих, або тих, що знаходяться в процесі будівництва [20]. Одним з них був будинок купця Портнова, збудований ще в 1793 році на розі вул. Дерibasівської та Рішельєвської, на непарній стороні [3, с. 346 - 347]. При створенні схеми квартальної розбивки його, розтягнутий на 15 м, будинок припав на межу двох сусідніх місць: № 61- 62 в кварталі VIII [9, с. 591-592].

«Існуючі будівлі» (на час створення плану) Деволан відзначав на ньому літерою F. Таких в межах квартальної сітки налічується до 10 од. Інші – «будови, що очікуються», тобто будуються (їх кілька десятків). Такою літерою відзначений один з будинків Портнова, а також дві будови на 20-й ділянці Волконського у III кварталі. Одна з будівель – прямокутна, розгорнута торцем по відношенню до вул. Ланжеронівській. Ймовірно, це і є «будинок паші» Хаджибея, що побачив П. Сумароков на дворі будинку Волконського у 1799 році [26, с. 212-213].

Основне домоволодіння – це кутова будівля (що розташовується на місці зроблених розкопок). Вона напевно ще не добудована, але вже давно з фундаментом та стінами, отже – заснована задовго до 19 серпня, коли йому був виданий відкритий лист на цю ділянку. Пізніше, ніж почалася офіційна видача місць (див. вище), погодження цього серпневого плану з розбивкою та позначеними будівлями відбутися не могло. Таким чином, в основу будинку Волконського не міг бути «закладений перший камінь Одеси» та п'ятак в ході «ритуального заснування міста 22 серпня 1794 р.», як хотілося б думати [8, с. 447].

Чорнові начерки плану Гаджибея авторства Ф. Деволана з квартальною сіткою відомі вже з 1793 року [19; 11, с. 137], а то й з 1792 року [5, с. 9]. Процес доопрацювання, узгодження й найвищого

затвердження плану міг зайняти рік. Це пояснює, чому ранні домоволодіння точно вписані в затвержену офіційно пізніше, лише в серпні 1794 року, квартальну сітку. Межі передбачуваних кварталів могли бути відомі забудовникам вже на попередній стадії розробки плану, тому будинки зведені в їх межах, начорно вже намічені інженером.

Підведемо підсумок. З приєднанням у 1791 році до Російської імперії Очаківської області, з чотирьох запланованих тут до розбудови районів лише один був обраний для створення головного портового центру: колишнє османське містечко Хаджибей з 1792 року інтенсивно розбудовується у велике місто за лічені роки, що було перейменоване незабаром на Одесу (січень 1795 року). Початковий етап його розвитку в першій третині XIX ст. супроводжувався формуванням адміністративного міфу про день «заснування» «нового» російського міста Хаджибею (пізніше Одеси) 22 серпня 1794 року, без врахування його історії турецького періоду. Ця дата зародження Одеси вперше заявлена професійним істориком А. Скальковським у 1837 році. Але його версія обґрунтована настільки хибно, що не знайшла підтримки серед колег в дореволюційній історіографії. Всезагальне наукове визнання «дати заснування» за апріорним принципом відбулося лише у радянській історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас Д. Г. Одесса – ее друзья и недруги / Д. Г. Атлас. – Одесса : Ласми, 1992. – 208 с.
2. Боровой С. Я. Хаджибей в 60-е гг. XVIII ст. / С. Я. Боровой // Записки Одесского археологического общества. – Т. 2 (35). – Одесса, 1967. – С. 130-136.

3. Гончарук Т. Г. Історія Хаджибея в документах / Т. Г. Гончарук. – Одеса : Астро-Принт, 2000. – С. 370.
4. Губарь О. И. «Колыбель Одессы» / О. И. Губарь // Одесский университет. – 1995. – 21.12.
5. Деволан Ж. Ф. Очерк моей службы в России (1787-1811 гг.) / Ф. Ж. Деволан. – Одесса, 1999. – 136 с.
6. Де-Волан Ф. П. Описание земли Едисан / Ф. П. Де-Волан // Наследие Ф. П. Деволана. – Одесса, 2002. – 250 с.
7. Дерibas А. М. Старая Одесса (исторические очерки и воспоминания) / А. М. Дерibas. – Одесса, 1990. – 378 с.
8. Добролюбский А. О. Одесса: археология имени / А. О. Добролюбский // Stratum plus. – № 5. – Кишинев, 1999. – С. 445-464.
9. Застроение города Гаджибея, теперь Одессы в 1794 г. // ЗООИД – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 590-594.
10. Исторический очерк Одессы к столетнему юбилею со дня завоевания. – Одесса, 1889. – 52 с.
11. Красножон А. В. К проблеме локализации Хаджибейского замка / А. В. Красножон // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2016. – № 15. – С. 132 - 141.
12. Красножон А. В. «Обряд Основания Одессы»: критический анализ / А. В. Красножон // Південний захід. Одесіка: Історико-краєзнавчий альманах. – Вип. 22. – Одесса : Друкарський дім, 2017. – С. 69-84.
13. Морозов П. Исторический взгляд на Одессу / П. Морозов // Одесский альманах на 1831-й год. – Одесса: Городская типография, 1831. – С. 1- 49.
14. Мурашкинцев А. А. Одесса / А. А. Мурашкинцев, В. Е. Рудаков // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – Т. 21а. – СПб, 1897. – С. 726-730.

15. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования / В. К. Надлер. – Одесса, 1893. – 102 с.
16. Одесса. 1794 - 1894 гг. – Вып. 1. – Одесса, 1894. – 560 с.
17. Павлюк Н. П. Слово о Де-Волане/ Н. П. Павлюк, Т. Н. Глеб-Кошанская. // Наследие Ф. П. Де-Волана. – Одесса, 2002. – 250 с.
18. Петрунь Ф. Е. Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содержание / Ф. Е. Петрунь // Труды Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. – 1955. – Т. 145. – Вып. 3. – С. 141–149.
19. «План проектов устройства порта в Хаджибее. Ф. Деволан. 1793 г.» // Одесский историко-краеведческий музей. – Ф. №. К- 596.
20. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 349, Оп. 27, Ч. 1, Д. 98.
21. Сапожников И. В. Первая картография Хаджибея-Одессы: работы И. И. Исленьева 1766 года / И. В. Сапожников // Scriptorium nostrum. – № 2 (8). – Херсон, 2017. – С. 161-177.
22. Середа О. Г. Османсько - українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. / О. Г. Середа. – Одеса: Астропринт, 2015. – 312 с.
23. Скальковский А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея (1764 – 1797 гг.) / А. Скальковский. – Одесса, 1889. – 38 с.
24. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793 - 1823) / А. Скальковский. – Одесса, 1837. – 296 с.
25. Смолянинов К. История Одессы / К. Смолянинов // ЗООИД. – Т 3. – Одесса, 1853. – С. 338-432.
26. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. – Москва, 1800. – 238 с.
27. Яковлев В. А. К истории заселения Хаджибея (1789-1795): к столетию завоевания Хаджибея / В. А. Яковлев. – Одесса, 1889. – 58 с.

28. Castelnau G. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie / G. Castelnau. – Т. III. – Paris, 1827. – 341 p.

1. Під кінець життя, так і не отримавши очікуваного визнання колег в цій темі, А. Скальковський дозволяє собі нагадати, що ця праця була першою з історії Одеси. На той час перспективний молодий чиновник вже 9 років як очолював Статистичний комітет в Одесі. Наприкінці життя він все частіше поводився як «генерал від науки», то називаючи самого себе «найстарішим літописцем Одеси», то посилаючись, при згадках історичних документів, на власні праці (замість архіву), піклуючись про індекс цитування [23, с. 4, 5, 13].

2. Іноді спроба слідувати в руслі офіційної версії заснування Одеси приводила до кумедних формулювань. Так, К. Н. Смолянінов пише: «Першим російським купцем, що оселився в Гаджибеї, був орловський купець Іван Ліфінцев. Він прибув туди у 1792 р., збудував будинок, лавки і торгував *ще до заснування міста*» (виділено мною – А. К.) [25, с. 351, прим. 20].

Ілля Ігоревич ОКУЛ,

студент 4 курсу спеціальності «Психологія» ПНПУ
імені К. Д. Ушинського
(науковий керівник – приват-професор В. М. Букач)

ІНТЕРНЕТ-МЕМ

ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН _____

З розвитком Інтернету в рази прискорилося зростання інформаційного споживання і різноманітності онлайн-контенту. Невід'ємною частиною цього контенту є Інтернет-меми.

Інтернет-мем являє собою розповсюджений засіб комунікації серед користувачів світовою павутиною. Виникнув спонтанно на початку 2000-х та маючи майже фольклорний характер, в наш час цей феномен ретельно вивчається філологами, соціологами, політологами, психологами і т.д. для подальшого використання, вже вельми цілеспрямованого.

Термін “мем” (англ. meme) ввів британський біолог Р. Докінз для позначення одиниці передачі культурної спадщини, по аналогії із геном - одиницею біологічної спадщини [2]. Як приклад мемів вчений наводить мелодії, ідеї, модні вирази, способи готування.

За твердженням культуролога Н. А. Зінов'євої мемом в широкому сенсі можна назвати певну смислову одиницю наслідування в соціумі. Це і спосіб передачі інформації, і якийсь об'єкт, який передається по мережах спілкування. Мем є есенцією культурного досвіду, що виражена в короткій формі [4].

В свою чергу, за визначенням мовознавця Ю. В. Щуріної Інтернет-мем - це одиниця інформації, об'єкт, який отримав популярність - як правило, спонтанно - в середовищі, що обслуговується

інформаційними технологіями [10]. Вона класифікує Інтернет-меми, що функціонують в сучасному Інтернет-просторі на:

- 1) текстові меми (“Дратути”, “вся маршрутка смеялась”, “но это неточно”);
- 2) меми-картинки (додаток № 1);
- 3) відеомем (“Вот так вот” Олександра Невського, “It’s a trap” із “Зоряних війн”, “Реклама скайпа” каналу “Eva Morozova”);
- 4) креолізований мем, що складається з текстової і візуальної частини. Це те, що лінгвіст Н. Г. Марченко позначає Інтернет-мемом, значно звужуючи його поняття [6] (додаток № 2).

Дещо іншу класифікацію надає філолог О. І. Чернікова в роботі, що спеціально присвячена типологізації мемів [7]. Вона, як і попередня, класифікує меми за формою, поділяючи їх на:

- 1) вербальні (аналогічно текстовим з попередньої класифікації);
- 2) невербальні (візуальний, аудіальний, жестовий);
- 3) комплексні (поєднання двох чи більше типів).

В данній класифікації візуальні меми охоплюють фото- та відеомеми з класифікації Ю. В. Щуріної, а також наголошується, що мемом може стати мелодія (наприклад, трек “Frolic” Luciano Michelini, який перетворився у мем “Curb Your Enthusiasm” (Приборкай свій запал). Виділення жестового мему вибивається з класифікації, тому що він хоч і є засобом передачі інформації, але може бути виражений через візуальні меми. Також О. І. Чернікова зазначає, що “вербальні меми можуть розвиватися з невербальних” [7].

Таким чином, ми можемо бачити, що меми - це динамічні складні конструкції, які досить легко можуть трансформуватися. Так, креолізований мем “Roll Safe” (“Котитися безпечно”) може легко розпадатися на вербальну формулу “тобі не треба..., якщо” та зображення з характерним жестом чи навіть на сам жест. Практика

використання окремих частин мему свідчить про те, що подібне дробіння не заважає комунікації. Наприклад, у наборі стікерів “Вільний від турбот” мем “Roll Safe” був адаптован згідно до ідеї цього набору (додаток № 3). Характерний жест герою мема дозволяє легко його впізнати.

В іншій роботі, присвяченій типологізації мемів Н. А. Зінов'єва виділяє 6 дихотомій ознак, за якими можна класифікувати Інтернет-меми [3] :

1. Джерело мема. Дихотомія: істина / вигадка. Перші створюють рядові користувачі мережі, до другого типу відносяться штучно створені меми або істинні меми, що використовуються цілеспрямовано для отримання вигоди.

На нашу думку, це класифікація за ступенем контролю досягнення популярності: довільність / мимовільність.

2. Об'єкт реальності, що вимагає відображення. Дихотомія: персонаж / подія (ідея). Героєм мему може стати конкретний персонаж (С. Дружко, Л. Дікапріо). Або центральне місце мему займає якась подія чи ідея (вибори, Євробачення, різноманітні аспекти міжособистісних стосунків та людські звички).

Ця класифікація зустрічається з низкою труднощів. По-перше, вона не є вичерпною. Наприклад, незрозуміло, до якого типу відносити аудіодеми (вже згаданий “Curb Your Enthusiasm”). Можна інтерпретувати та розширювати кордони типу “мем-ідея”, перетворивши його у тип “мем, не пов'язаний з персонажем”. Але це все одно позначиться на практичній значимості дихотомії.

Наступна проблема полягає в тому, що ця дихотомія, на перший погляд формальна, у суміжних випадках підіймає питання змісту: а що саме в будь-якому мемі є суттєвим? До якого типу віднести мем “Танець Дрейка?” Можна віднести цей мем до типу “персонаж”, бо його героєм є

конкретний персонаж, що реагує виразною мімікою на різні ситуації. Але є меми, де персонаж змінюється, а міміка залишається (додатки № 4, № 5).

Усе це створює труднощі у практичному застосуванні дихотомії.

3. Апеляція до рівня включеності в культуру. Дихотомія: традиція/інновація. Перші звертаються до спільного минулого, другі - до новин.

4. Смыслові домінанти. Дихотомія: фон / фігура. В мемах першого типу головним є фон, в мемах другого типу – фігура. На думку Н. А. Зінов'євої, перші використовують різноманітні фони для того, щоб надати сенс тому, що на них зображено чи написано. Меми-фігури зображують персонажів Інтернет-культури, резонанс чи десонанс із фоном яких створює комічний ефект.

Цій дихотомії присутні ті ж самі недоліки, що і в пункті 2.

5. Форма відображення. Дихотомія: зображення / текст.

Сенс цієї дихотомії у визначенні того, що саме є мемом: текст (вербальний компонент) чи зображення (візуальний компонент). Вказується, що взаємодія зображення і тексту дає унікальні смисли, не властиві їм поодиночі.

Проблема цієї дихотомії в тому, що більшість мемів є складеними та не можуть бути охоплені нею. У мемі “Не можна так просто...” (додаток № 6) можна відділити стійку вербальну конструкцію та використати її без характерного зображення з фільму “Володар пернів”. Та це не буде означати, що її апперцепція (властивість сприйняття спиратися на досвід суб'єкта) тими, хто розуміє мем, можлива без пригадування цієї картинки.

6. Ефект впливу. Дихотомія: думка / дія. Перший тип спрямований на те, щоб наштовхнути користувача на певні думки або викликати емоції. Другий - на те, щоб адресат скоїв аналогічний зазначений у мемі вчинок.

Цій дихотомії також властива казуальність, вона актуальна тільки для деяких типів мемів.

Таким чином, ми бачимо, що Інтернет-меми являють собою дуже складне та різноманітне явище, що ускладнює можливість створення вичерпної та практичної класифікації.

З попереднього аналізу також випливає, що мему присутня як форма, так і зміст, а в розглянутих дослідженнях їх діалектична суперечність недостатньо висвітлюється, що приводить до зміщення підстав до класифікації.

Щоб розв'язати цю суперечність, нам треба зрозуміти, що робить те чи інше явище мемом. На думку філолога С. В. Канашиної, інтернет-меми володіють наступними характеристиками [5]:

1. Вірусність. Здатність швидко розповсюджуватися в Інтернеті і тиражуватися великою кількістю копій.

2. Репліцируемість. Властивість репродукуватися в Інтернеті, тобто відтворюватися, розмножуватися.

3. Серійність. Здатність утворювати серії, тобто ряди «родинних», схожих одиниць.

4. Емоційність. Властивість передавати певні емоції і апелювати, тобто закликати до них. Найчастіше Інтернет-меми несуть мінімальний змістовий компонент, здаються безглуздими, примітивними знаками, їх змістовна убогість компенсується яскраво вираженим емоційним потенціалом.

5. Мінімалізм форми. Стисла форма полегшує процес тиражування мема в Інтернеті, а також полегшує розуміння, декодування сенсу мема Інтернет-користувачем. У зв'язку з цим Ю. В. Щуріна підкреслює важливість бути обізнаним у тому чи іншому культурному середовищі, що надає можливість розуміння спеціальних конотацій (додаткових значень) [9].

6. Полімодальність. Властивість передавати інформацію за допомогою декількох каналів, а саме текстового (вербального) та графічного (візуального). Треба відмітити, що полімодальність не тільки підвищує бажаність того чи іншого продукту. Разом із мінімалізмом полімодальність призводить до збагачення мему змістово. Наприклад, в разі потреби нема необхідності відправляти співрозмовнику відео із О. Невським, достатньо тільки написати “Вот так вот”, роблячи відсилку на це відео, і якщо співрозмовник розуміє, в чому річ, він аперцептує додатковий зміст, пригадуючи відео.

7. Актуальність. Зв’язок з конкретним соціальним і культурним контекстом.

8. Гумор. Один з ключових аспектів Інтернет-мема і пояснюється функціональною приналежністю Інтернет-мема до жанру зрозумілого і доступного мережевого гумору. Слід відмітити, що не усім Інтернет-мемам це властиво.

9. Фантазійний характер. Деякі Інтернет-меми засновані на вигадці.

10. Медійність. Залученість в систему засобів масової комунікації, а саме Інтернету.

11. Мімікрія. Наслідування або імітацію Інтернет-мемами різних жанрів (карикатура, плакат, комікс, листівка).

Згідно до філософського принципу практики, корені будь-якого суспільного явища можна знайти у суспільній діяльності. Продукт (наприклад, креолізований мем), якщо він розповсюджується, має попит, несе в собі щось необхідне для суспільства. Проте це не означає, що в такому продукті усе буде корисним, тобто потрібним. Цікавою для споживача може бути одна частина продукту, а іншу можуть використовувати робітники політичної та рекламної сфер, наприклад, для підвищення рейтингу пізнаваності того чи іншого політика [1].

Для того, щоб викликати зацікавленність аудиторії, використовують вказані вже властивості мему: емоційність та гумор. Але як це досягається? Наприклад, прослуховування треку “Frolic” Лучіано Мікеліні не є чимось смішним, а от разом із відео, в якому демонструється крах нестримності головного герою, ця музика створює комічний ефект. Проте чи набувають такі відео самостійної цінності? Ні, вони є тимчасовим наповненням, ситуаційним змістом. Головною стає формула, а подібний матеріал - звичайною змінною. Це твердження справедливо і для креолізованих мемів (додатки № 7, № 8, № 9).

Тобто ми можемо виділити таку структуру мему:

- 1) істотна “формула”;
- 2) другорядні змінні.

Однак, існують інші типи мемів, які мають самостійну цінність та не потребують, на перший погляд, другорядних змінних. До таких відноситься мем “Hide The Pain Harold” (“Гарольд, що приховує біль”) (додаток № 10). Мемом в даному випадку є людина - фотомодель Андраш Арато. Він здобув собі славу завдяки незвичній посмішці: переглядаючи фото з портфоліо моделі створюється враження, що він стримує біль.

На наш погляд, структура “несамостійних” мемів допоможе зрозуміти структуру “самостійних”. Так, у випадку із “Гарольдом” мемом є людина, а її прояви ми бачимо на фото, відео (31 січня 2018 року колектив Cloud 9+ опублікував на Youtube музичний кліп “Hide The Pain”, в якому Андраш Арато зіграв в образі “Гарольда”) або в реальному житті. “Формула” мему виражена в його назві, це специфіка міміки персонажа. До другорядних змін відноситься те, ноутбук поряд з “Гарольдом” чи планшет, білого кольору чашка в його руці чи чорного та багато іншого. В “самостійних” мемах також є “формула”.

В той самий час треба зазначити, що саме другорядні змінні наділяють формулу значенням. Завдяки оточуючим предметам та супутнім

фразам ми маємо змогу зрозуміти, де використовуються “формула” та що вона позначає.

Тобто, структура мему складається з постійної форми - “формули” та “змінної” форми, а також змісту, що формується співвідношенням форм між собою - співвідношенням властивостей “формули” до практики вживання мему: а) зміст мему; б) зміст конкретної копії мему.

Ці два типа змісту співвідносяться між собою як загальне поняття та його конкретні варіанти відображення (додаток № 6, № 8, № 9). Зміст мему “Zach Galifianakis Numbers Meme” (“Мем із Заком Галіфіанакісом та числами”) може полягати в інтелектуально напруженому стані, а зміст однієї з копій може бути виражений в повідомленні: “На мою думку, ситуація, коли треба оцінити вік дитини, а його занадто довго підраховують у тижнях, викликає стан інтелектуального напруження”. Авжеж, ніякого єдиного змісту не існує, це тільки варіанти розуміння побаченого, бо сприйняття залежить від обізнаності суб’єкта, але в той же час не можна заперечувати, що учасники комунікації сприймають схожий зміст - інакше комунікація не була би можливою, а феномен мему взагалі був би неможливий.

Хоча ми не ставимо за ціль розглядати мем в системі мистецтва як області людської діяльності, проте, щоб зрозуміти функцію мемів, щоб пояснити невід’ємність емоційності у використанні мемів, паралель із мистецтвом провести доцільно. Так, літературознавець В. Б. Шкловський стверджував [8], що якщо ми станемо розбиратися в загальних законах сприйняття, то побачимо, що, стаючи звичними, дії робляться автоматичними... В швидкій практичній мові слова не вимовляються, у свідомості ледь з’являються перші звуки імені... речі беруться рахунком і простором, вони не бачаться нами, а впізнаються за першими рисами. Річ проходить повз нас як би запакованою, ми знаємо, що вона є, за місцем, яке вона займає, але бачимо тільки її поверхово... І ось для того, щоб

повернути відчуття життя, відчуті речі, для того, щоб робити камінь кам'яним, існує те, що називається мистецтвом. Метою мистецтва є дати відчуття речі як бачення, а не як впізнавання; прийомом мистецтва є прийом “одивнення” речей і прийом ускладненої форми, що збільшує труднощі і довготу сприйняття, так як процес сприйняття у мистецтві самоцільний і повинен бути продовжений; мистецтво є спосіб пережити роблення речі, а зроблене у мистецтві не важливо.

Ми бачимо, що емоційність, гумор, конотації, актуальність - все працює на те, щоб посилювати ефект від сприйняття. “Формула” мему складається під дією прийому в інформаційній середі в інформаційну епоху. В наш час, коли комунікація проходить в умовах стрімкого потоку інформації, з'являється засіб зробити ту чи іншу інформацію яскравою та привабливою, посилити та виділити її.

Виходячи з вищезазначеного, можна виділити три типи класифікацій інтернет-мемів: 1) за формою; 2) за змістом; 3) за прийомом.

До класифікації за формою відносяться класифікації Ю. В. Щуріної та О. І. Чернікової. Остання поділяє меми на вербальні, невербальні та комплексні. На нашу думку, доцільно виключити з невербальних мемів жестові, а також віднести усі ці типи мемів до групи “виражені у цифрових копіях”. Поряд з цим, існує група “зустрічаються у реальному житті”. Так, феномен “Гарольда”, Андраша Арато потребує свого місця у класифікації. Інтернет-мем народжується в Інтернеті, але не обов'язково може існувати тільки в Інтернеті. З'являючись на публіці, Андраш Арато не втрачає свого впливу. Автор статті був присутній на виставі, де один з акторів використав характерний жест мему “You're tearing me apart, Lisa!” (Ти розриваєш мене на частини, Ліза!) Глядачі, що знали цей мем, сприйняли додатковий комічний зміст та відповідно відреагували.

Класифікацію за змістом ми можемо знайти у Н. А. Зінов'євої, якщо розглядати дихотомію “традиція / інновація”. Зміст може звертатися до спільного минулого або до новин.

Також вказується, що зміст може розрізнятися в залежності від того, він спонукає до дії або до думки - дихотомія “дія / думка”.

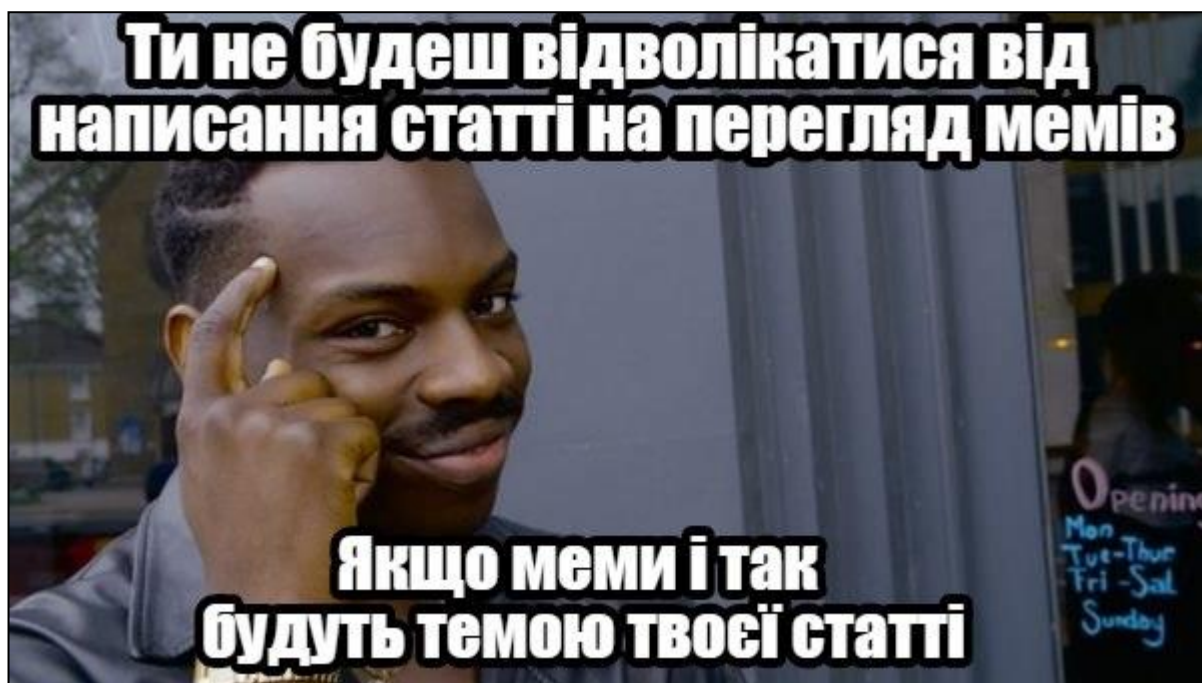
Щодо класифікації за прийомом, то її вичерпність може бути досягнута тільки в умовах залучення знань з багатьох видів мистецтва. Однак, можна зазначити, що в текстових мемах таким прийомом стає умисне спотворення слова (“узбагойся”, “дратути”, “аффтгар жжот”), такі меми як “Виталья” та “Я в'їжджаю в стройку” здобувають популярність завдяки ефекту контрасту, а секрет мемів типу “Roll Safe”, “Zach Galifianakis Numbers Meme” та “Hide The Pain Harold” в психологічності міміки та жестів персонажів.

Ми проаналізували класифікації мемів та вказали на властиві їм недоліки, а саме: частковість (охоплюють не усі меми) та плутаність (через нерозділення форми та змісту мему). Також ми виділили структуру Інтернет-мему, що складається з постійної форми - “формули”, “змінної” форми, змісту мему та змісту конкретної копії мему; з'ясували, що особливість мему полягає в посилюванні ефекту від сприйняття, а “формула” мему складається під дією прийому. Виходячи з цього, ми робимо висновок, що можливі наступні класифікації Інтернет-мемів: за формою, за змістом та за прийомом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов Е. Как устроены мемы и почему люди их так любят. Рассказывает лингвистка [Электронный ресурс] // Бумага [сайт]. – Режим доступа к сайту: <https://paperpaper.ru/campus/memes/>
2. Докинз Р. Эгоистичный ген / Р. Докинз. – М. : Мир, 1993. – 318 с.

3. Зиновьева Н. А. Воздействие мемов на Интернет-пользователей: типология Интернет-мемов / Н. А. Зиновьева // Вестник экономики, права и социологии. – 2015. – № 1. – С. 195-201.
4. Зиновьева Н. А. Создание мема как социокоммуникативная технология в медиaprостранстве / Н. А. Зиновьева // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия 12: Социология. – 2014. – № 4. – С. 177-184.
5. Канашина С. В. Что такое интернет-мем? / С. В. Канашина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2017. – № 28 (277). – С. 84-90.
6. Марченко Н. Г. Интернет-мем как хранилище культурных кодов сетевого сообщества / Н. Г. Марченко // Казанская наука. – 2013. – № 1. – С. 113-115.
7. Чернікова О. І. Вербальний, невербальний та комплексний меми: класифікація за способом подання та сприйняття інформації в Інтернет-середовищі (на матеріалі англомовних кіномемів) / О. І. Чернікова // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. – 2015. – Т. 18, № 1. – С. 151-156.
8. Шкловский В. Б. О теории прозы / В. Б. Шкловский. – М. : Федерация, 1929. – 267 с.
9. Щурина Ю. В. Интернет-мемы в структуре комических речевых жанров / Ю. В. Щурина // Жанры речи. – 2014. – № 1 - 2 (9 - 10). – С. 147-153.
10. Щурина Ю. В. Интернет-мемы как феномен интернет-коммуникации / Ю. В. Щурина // Научный диалог. – 2012. – № 3. – С. 161-173.

№ 3

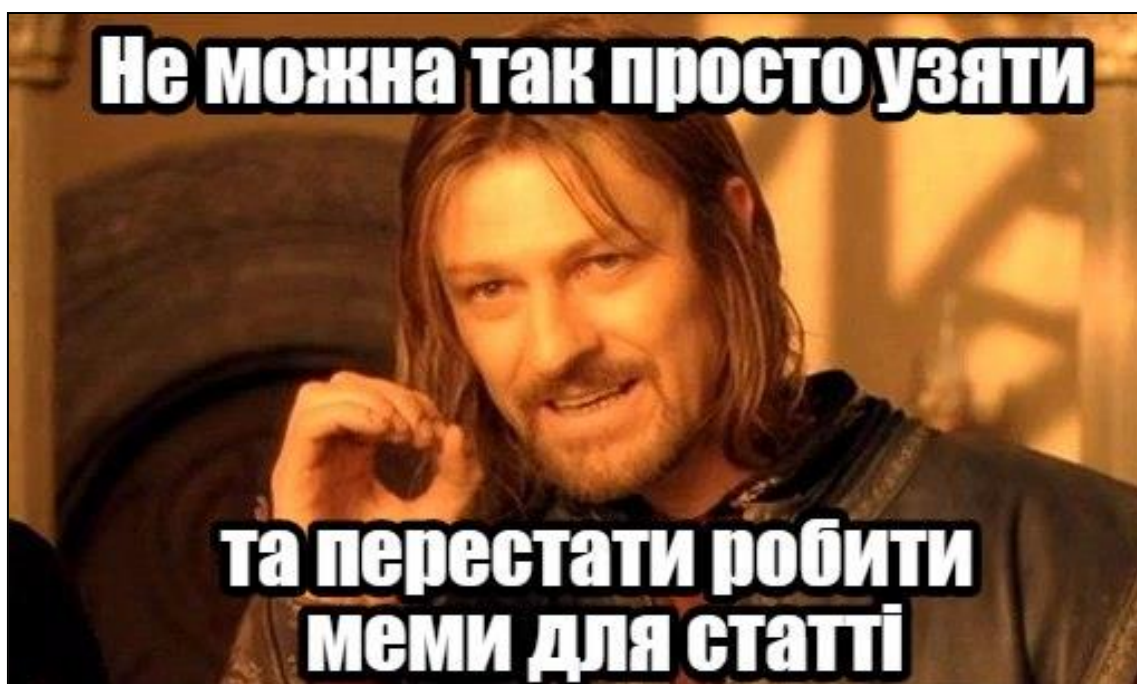
№ 4

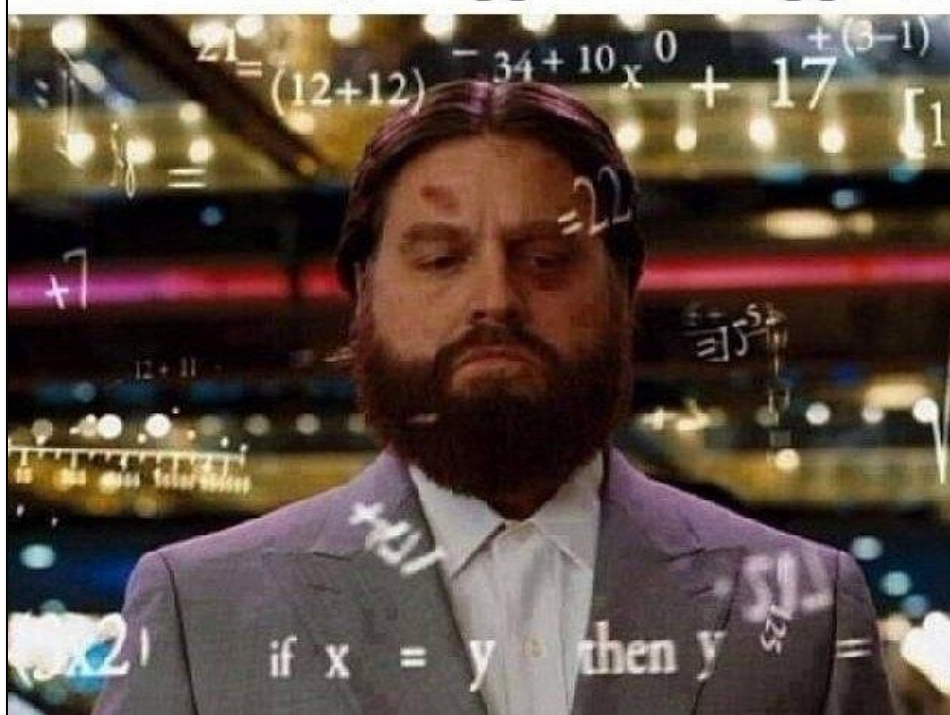
№ 5

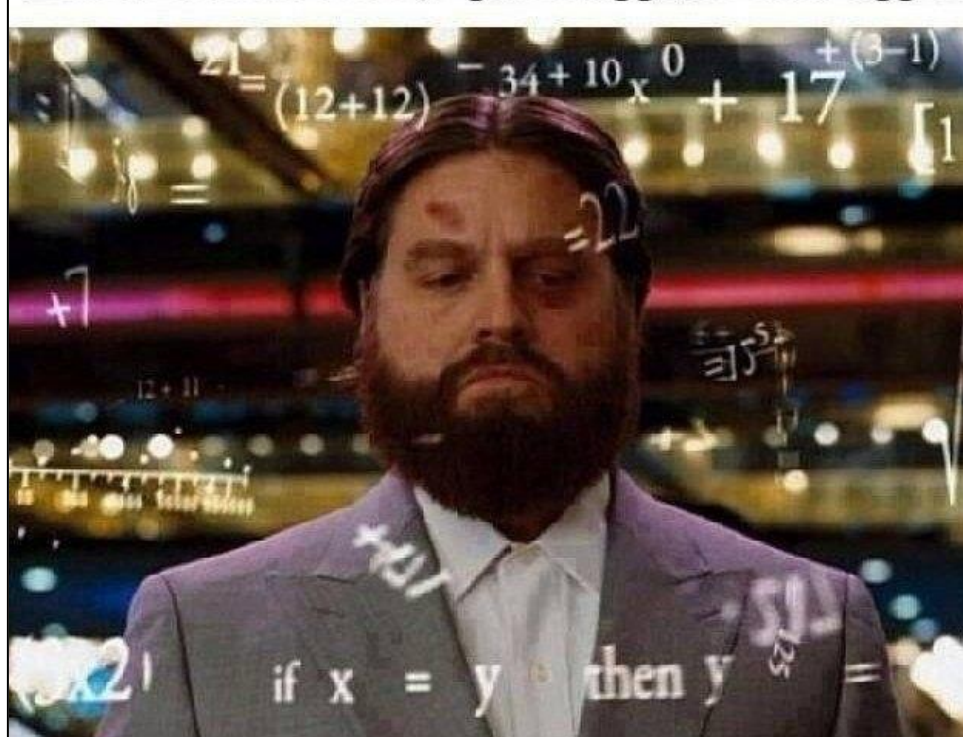
№ 6

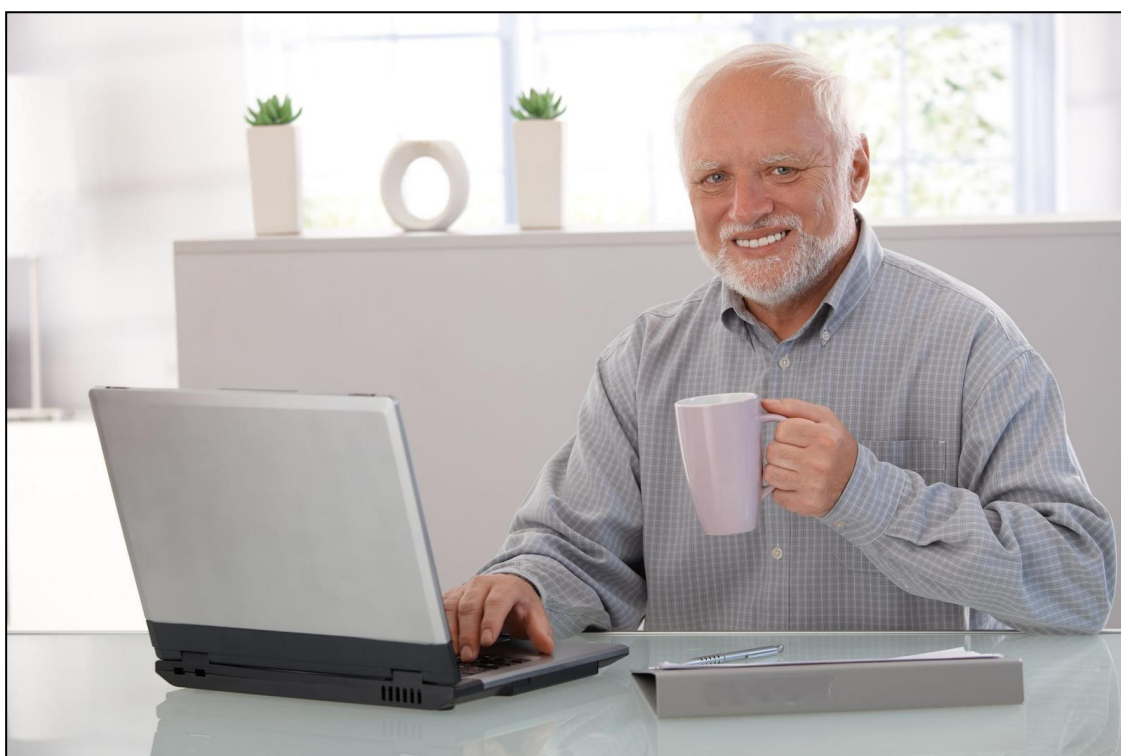
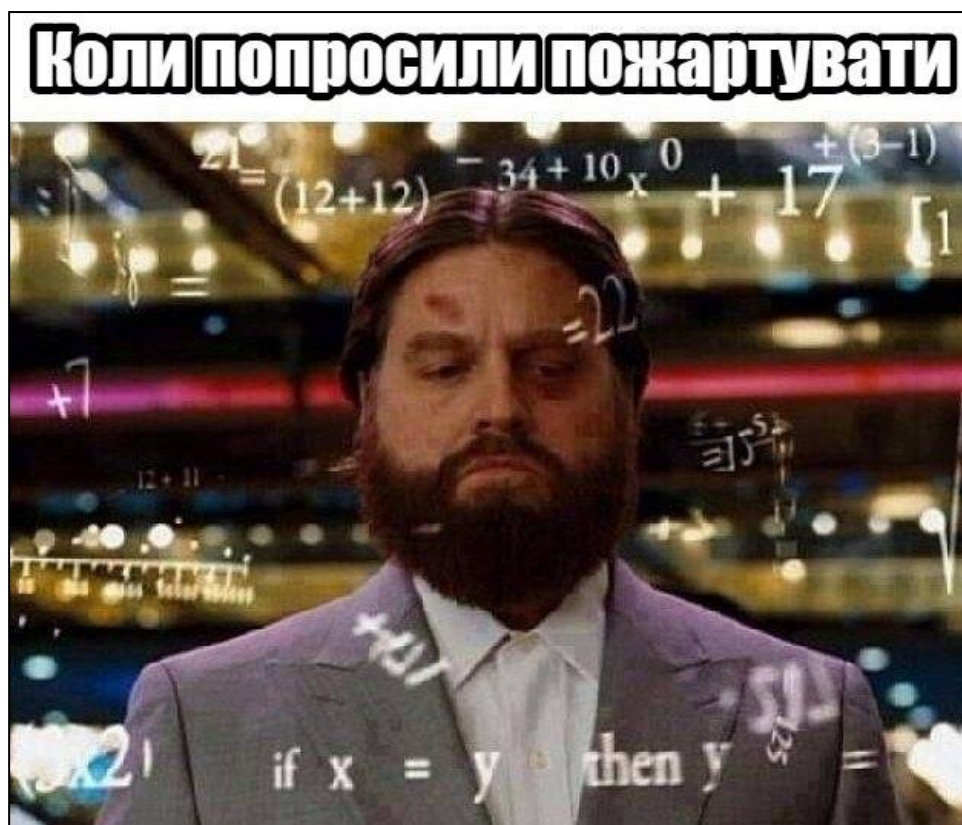

Коли касир видає тобі здачу

Коли хтось сказав, що його дитині 73 неділі

Віктор Анатолійович САВЧЕНКО,

доктор історичних наук, професор кафедри українознавства
Одеського державного університету внутрішніх справ

**КОНФЕДЕРАЦІЯ АНАРХІСТСЬКИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ «НАБАТ» В
ПОШУКАХ РУШІЙНОЇ СИЛИ (1920 Р.)**

В кінці 1918 року була створена конфедерація анархістських організацій України «Набат» (далі КАОУН), яка стала найбільшою структурою анархістського руху в Україні. Однак історики оминали десятою дорогою навіть факт існування КАОУН, уривчасті згадки про цю організацію присутні лише в загальних роботах з історії анархізму [12] та махновського руху, в статті М. Боровіка [3]. Етапу формування КАОУН присвятив свої роботи автор даної статті, яка є продовженням багаторічного дослідження з теми еволюції анархізму в Україні.

КАОУН пройшла складний політичний шлях від сили, що підтримувала більшовиків (листопад 1918 - січень 1919 р.) до непримиренної опозиції до їх влади (з лютого 1919 р.), до сили, що підтримала збройну боротьбу Н. Махна проти «червоної диктатури» (з липня 1919 р.). КАОУН пов'язала свою долю з махновським рухом, її лідери секретарі федерації: Волін (Б. Ейхенбаум), Алий (Я. Суховольський), Емігрант (Й. Гутман) працювали у «ідеологічному відділі» Революційно-повстанської армії України (махновців) (далі - РПАУ (м), Волін, у вересні-грудні 1919 року, очолив Революційну військову раду махновського руху [4, с. 12-14]. На початку 1920 року ряди КАОУН помітно порідшали - у підпільній боротьбі проти білогвардійців та більшовицької влади загинули (або опинилися за ґратами) десятки членів

КАОУН, частина керівників КАОУН подалася до Росії (А. Барон, Мрачний (М. Кліванській) та ін.).

8 січня 1920 року військова рада 14-ї радянської армії наказала махновської РПАУ(м) негайно вирушити на Польський фронт, перейшовши у розпорядження військової ради 12-ї армії Червоної Армії (далі - РСЧА). РПАУ(м) на цей час не мала жодних домовленостей з командуванням РСЧА, не перебувала вона і в підпорядкуванні РВР 14-ї армії. Отримавши подібний наказ, штаб РПАУ(м) відповів на нього пропозицією підписати офіційний військово-політичний союз між РПАУ(м) та РСЧА, надавши автономію «вільному району» в Олександрівському повіті. Наказ червоного командування махновці вирішили не виконувати, вважаючи його провокаційним, та заявляли, що будуть боротися проти «білих» тільки на Півдні України та готові зайняти задля цього ділянку фронту. Н. Махно підписав телеграму, у якій йшлося про те, що доки з центральною радянською владою не буде досягнуто угоди, не може бути й мови про виконання будь-яких наказів командування РСЧА. Але, постановою Всеукрревкому Н. Махно та його командири були оголошені поза законом за «непідкорення наказам», «дружбу з Григор'євим», «злочини анархістів у Москві». Операція РСЧА проти РПАУ(м) розпочалася 9 січня, частинам РСЧА у січні 1920 року вдалося захопити в полон бл. 7 тис. махновців, розгромити структури Азовського корпусу РПАУ(м), захопити Гуляй-Поле, після чого РПАУ(м) тимчасово перестає існувати [11, с. 195].

У січні – на початку лютого 1920 року до Харкова повернулися лідери КАОУН (з Москви - А. Барон, з Уралу – Мрачний, з Олександрівська – Алий та Емігрант). «Набатівці» не мали неякої інформації про махновський рух, вони вважали, що махновський рух знищено, і намагалися легалізувати КАОУН у нових умовах більшовистської диктатури, випускати газету «Набат». Б. Еленський

згадував, що у «набатівців» знову був відкритий книжковий магазин в Харкові, але була «постійна загроза репресій ЧК, час від часу арештів», ці короткотривалі арешти, які повторювалися декілька разів, мали ціль деморалізувати анархістський рух. На початку 1920 року спеціальна група чекістів розгромила анархістську групу В. Удалого - Д. Бондаренка, що займалася експропріаціями радянських установ у Харкові, у складі цієї групи були арештовані «набатівці» Д. Коган та Португалець [19, с. 13].

В лютому 1920 року на підпільній конференції КАОУН в Харкові, «фракція» Мрачного, що з літа 1919 року постійно критикувала Н. Махна, змогла провести свої резолюції вказуючи на те, що махновщина – «рух третьої революції» але сам Н. Махно нездатний здійснити цю революцію. За наполяганням «фракції» Мрачного було прийнято рішення в найближчі місяці не робити активних виступів проти радянської влади, а зміцнити внутрішні організації, теоретичну роботу, створити в Харкові школу анархістських агітаторів та пропагандистів під орудою А. Барона [20, с. 68]. Конференція вирішила шукати кошти та можливості, щоб встановити контакт з західними анархістами для висвітлення реального положення «деградації революції в Росії». Але у середині лютого 1920 року махновські загони відновлюються та на кілька днів захоплюють Гуляй-Поле. Махновці видрукували кілька тисяч листівок, в яких вказувалося, що більшовицькій владі «не повинно бути місця в Україні». мобілізувати сільську молодь «вільного району». У квітні Н. Махно провів рейди у Павлоградський та Бердянський повіти.

У березні 1920 року КАОУН налагодила зв'язок із загонами Н. Махна, які виявили потенційну можливість до відтворення. В Півдні України навесні 1920 року почалося широке селянське повстання «проти продрозкладки». Перспектива початку нового етапу боротьби проти «червоної диктатури» вплинули на зміну позиції КАОУН. У березні на екстреній нараді активних працівників КАОУН, під впливом фракції

Алого-Емігранта, була прийнята резолюція: «...серед певної частини членів конфедерації існує не зовсім правильне уявлення про махновський рух, що викликає в деяких випадках невірне ставлення до нього... не можна змішувати махновський рух з анархістським рухом, не можна підмінювати одне іншим. Поряд з участю в робітничих організаціях, з пропагандою наших ідей і в Червоній армії, і серед широких трудових мас, ми повинні докласти всіх наших зусиль до того, щоб з найбільш свідомої частини повстанців-махновців зробити передовий ідейний анархістський авангард... Обов'язок кожного анархіста: активно допомагати йому в боротьбі з державою». Народа відкинула тактику «заколотницької організації», «військових чи інших політичних переворотів» та запропонувала «набатівцям» «роль пропагандистську, роль натхненників, штовхачів, ініціаторів» у махновському русі, що характеризувався як рух «несвідомих безвластників», що сформувався «навколо Нестора Махна, свідомого анархіста», під цілком анархічними гаслами: «боротьба за вільні трудові ради, за вільний радянський лад». На нараді було вказано: «Бажано тому, щоб в повстанську середу влилися значні анархістські ідейні сили з тим, щоб поглибити махновський рух, зробити його більш свідомим, більш анархістські витриманим» [1, с. 388 - 389].

У квітні 1920 року на нараді (конференції) КАОУН лунала ідея про необхідність захоплення певної території для анархістських експериментів будівництва «вільного суспільства»: «...повстанство має припинити безглузді й безцільні переходи з одного на інше місце, прагнути до завоювання території, з тим щоб швидше перейти до початку будівництва безкласовості суспільства». Повстанство махновців знову почало розглядатися як початок «третьої революції», пропонувалося виховувати Н. Махна як «набатівця», розгорнути широку анархістську агітацію по містах, насамперед у Харкові. Секретаріат КАОУН взяв на себе ідейне та політичне керівництво махновщиною, вирішив увійти до махновської

Воєно-революційної ради. Алий був включений до складу офіційної делегації Секретаріату, яка повинна була попрямувати до Н. Махна для встановлення безпосереднього зв'язку з повстанством [20, с. 78 - 80].

У травні 1920 року в Харкові владою були закриті анархістський клуб та книгарня, стався арешт керівництва КАОУН Алого, Мрачного, І. Тарасюка (Кабася), за звинуваченнями у зв'язках з Н. Махно, але чекісти під час обшуків не знайшли резолюцій квітневої наради і після дев'ятиденного голодування арештовані були звільнені. У червні в Харкові на тиждень був арештован А. Барон [20, с. 74]. 26 червня у Харкові сталася екстрена таємна нарада працівників активу КАОУН, яка констатувала, що арешти Воліна та А. Барона та ін. призвели до того, що Секретаріат КАОУН був визнаний «фікцією» та розпущений, керівництво КАОУН до майбутнього з'їзду федерації переходило до «Тимчасового бюро» в складі: Кабася, Емігранта, Мрачного [6].

Положення КАОУН влітку 1920 року в УСРР продовжувало бути напівлегальним. Відкрито не оголошуючи анархістів «поза законом», влада постійно нагадувала їм про себе заборонами, арештами, закриттями клубів, конфіскацією літератури. Емігрант казав: «Вони (більшовицькі каральні органи – авт.) тримають нас під постійним наглядом. У цьому вони мають великий перевагу над білогвардійцями, при останніх ми могли працювати в підпіллі, але комуністи знають майже кожного з нас особисто» [22, с. 165 -173]. У липні 1920 року з Москви до Харкова прибули відомі «всесвітні» анархістські лідери Е. Голдман та О. Беркман. Більшовицька влада розраховувала скористатися ім'ям та впливом «світових зірок» анархізму, допомогала їм в мандрівках по «країні рад», надавши їм «право анархістської агітації», випустивши, перед цим, частину затриманих анархістських лідерів з місцевих в'язниць. Приїзд цих анархістів сприяв тимчасовому (на 2-3 місяці) встановленню легального стану для частини анархістських груп в УСРР, відновленню

роботи анархістського клубу та книжкового магазину в Харкові, де з прибульцями Е. Голдман та О. Беркманом зустрілися «набатівці»: Емігрант, Ф. Барон та ін.

21-24 червня та на початку липня загони РПАУ(м) заволоділи Гуляй-Подем, в той же час білогвардійці «Русской Армии» генерала Врангеля, зайнявши Північну Таврію, вийшли до «Гуляйпільського вільного району». На початку липня до РПАУ(м) «для анархістської роботи» прибули: А. Барон з дружиною Ф. Барон, Алий, І. Тепер (Гордеев), П. Аршинов (Марін), «Англієць», «матрос Сергій», «два анархіста-студента з Харкова» та ін. Частина анархістів почала працювати в культпросвітвідділі РПАУ(м) [20, с. 13 - 26]. «Набатівці» планували зібрати всі анархістські сили і з допомогою РПАУ(м) захопити район для здійснення там анархістського експерименту, поставити Н. Махна та його командирів під контроль «Набат». Алий та А. Барон переконували Н. Махна в необхідності прорватися у тил Врангеля, щоб розгромити його зсередини, захопити Крим та заснувати там анархічне суспільство [18].

12 липня почався рейд РПАУ(м) на Донбас та Полтавщину 7 – 8 серпня махновці захоплюють Гадяч, 9 – 15 серпня утримують Зіньків. А. Барон та деякі махновські командири пропонували обрати цей район для анархістського будівництва, закликали захищати його всіма силами повстанців, що були на Полтавщині. Махновський командир Довженко на нараді членів ради, командирів і культпросвітвідділу РПАУ(м) відкинув подібні плани «набатівців», заявляючи, що: «...не має сил для того, щоб боронити район, армія не може стати замкнутою місцевою одиницею і відірватися від усіх повстанців Лівобережної України, в тому числі і від гуляйпільських повстанців». Він твердив, що махновці повинні захищати інтереси селян всієї України, а не окремого «району», армія повстанців не може використовуватися для будівничої роботи, вона повинна об'єднати всі повстанські групи в Україні. Махновці пропонували поділити сфери

впливу: вони піднімають селянство, «набатівці» – міських робітників: «не згодні на цьому терені разом працювати – ми з вами пориваємо зв'язки назавжди і будемо вважати вас, як відокремлену угруповання в анархічному організмі». А. Барон визнав, що махновщина повинна залишитися революційним «бродилом» на селі, а міські анархісти «влитися в профспілки» [2, с. 429 - 431].

Перебуваючи в РПАУ(м) А. Барон намагався змінити махновський рух, він збирав махновців невдоволених «всеволодям Махна» та його «диктаторством», втручався у справи командування, критикував дії контррозвідки РПАУ(м), прагнувши стати «контролером» махновщини. У середині серпня Н. Махно заборонив А. Барону втручатися у справи штабу, А. Барон був змушений поїхати з РПАУ(м) після того, як на махновській раді зачитав меморандум, у якому звинуватив «батька» у відході від анархізму, у «владництві», антисемітизмі, терорі, небажанні анархістського експерименту. Махновці мали розходження з «набатівцями» щодо питань майбутнього анархістського суспільства, приватної власності на землю. Махновська газета «Путь к свободе» писала: «Махновщина не є анархія. Махновська армія не складається з анархістів і не є анархістською армією. Анархістський ідеал «загального щастя й рівності» не може бути досягнутий зусиллями будь-якої армії, навіть якби вона повністю складалася із самих анархістів... Лише трудівники самі свідомими зусиллями можуть влаштувати своє щастя без влади та господарів» [17].

3 – 8 вересня 1920 року у Харкові підпільно зібралася III-я конференція КАОУН (у деяких джерелах розглядається як II-й з'їзд), на якій відбувся розкол в «Набат». А. Барон та Мрачний пропонували на конференції винести рішення про помилковість ставки на махновців, заявляючи, що махновщина – це не революція, а бунт, що повстанство «обмежується завданнями руйнуючого характеру», а встановлення

анархізму з допомогою збройної сили є безперспективним. Критикуючи Н. Махна, вони твердили, що у нього «бракує «солідарності» у відношенні до анархістів», що у нього почався занепад анархістських поглядів, посилилося прагнення до змови з радянською владою, що він що не буде узгоджувати своїх дій з КАОУН.

Б. Єленський згадував: «Барон приїхав від Махна вкрай незадоволеним і з образою вимагав, щоб конфедерація заняла конкретну позицію, враховуючи його скарги», заява А. Барона «поставила конференцію перед складною дилемою», бо делегати від РПАУ(м) спростовували його звинувачення. Б. Єленський твердив, що забракло надій на «оздоровлення» махновського руху, бо в ньому: «одна особистість робе все що хоче», як «самодержавний володарь та божок» [10, с. 31]. Алий, Емігрант, Саф'ян, П. Аршинов (останній перебував на конференції як гість) заявили про свою солідарність з Н. Махном. На конференції було вирішено працювати в усіх повстанських загонах, в т. ч. «українського самостійницького напрямку», бо українське селянство «по суті є анархічним». Конференція зазначила, що не можна ставитися до Н. Махна із зайвим оптимізмом внаслідок втоми, занепаду революційності, вказавши, що повстання проти влади «... поки ще зовсім не означають початку третьої революції і тому попереджаємо товаришів не надавати їм надзвичайного значення...». Для внесення до РПАУ(м) «ідеалів свідомості» пропонувалася масова участь у ній пропагандистів-«набатівців», бо «кожен махновець – можливий анархіст». Було сказано про правомірність можливого перемир'я Н. Махна з радянською владою, для того щоб махновці вийшли на «історичну арену».

«Набатівці» більш вороже, ніж махновці, ставилися до диктатури пролетаріату, намагалися «стати в бойове положення», створити селянське та робітниче підпілля на кшталт «московського підпілля анархістів». Конференція відкинула будь-які союзи: «ні з лівими есерами, ні з

максималістами, ні з будь-якими проміжними групами не може бути близької співпраці», вирішила бойкотувати РСЧА, ради та профспілки, створюючи нелегальні анархістські групи опору та організуючи страйки робітників. Лунали пропозиції повернутися до анархістської практики «прямої дії» – терору проти більшовиків. На конференції резолюції не були прийняті одноголосно – анархісти-сіндікалісти (А. Барон, Мрачний) виступили проти рішень конференції. А. Барону заяву: «краще сконати в радянській в'язниці, ніж бути в Махна» [20, с. 98 - 100]. Мрачний теоретизував: «було б великою помилкою робити будь-яку ставку на повстанство... повстанство не здатне саме без участі безвладних і протидержавних організацій робітників міста і села творити справу революції», батько «затуляє собою все революційне повстанство» [13]. Н. Махно згадував, що: «Мрачний на 3-й конференції виносив антимахновські резолюції» [14, с. 3].

В результаті перемогла лінія, яку представляла група Алий-Емігрант, синдикалістська фракція пішла з КАОУН. Після конференції А. Барон виїхав до Москви, де наприкінці вересня 1920 року був арештований, до Секретаріату КАОУН був обраний анархіст-комуніст (прихильник Н. Махна) М. Доленко (Чекерс). Відсутність єдності у ставленні до махновського руху, суперечності всередині «Набат» підривали надії на формування потужного руху «єдиного анархізму». О. Беркман згадував, як Емігрант твердив, що: «...що революція в Росії померла. Україна – єдине місце, де вона як і раніше живе» [8, с. 165 - 173].

27 вересня начальник штабу РПАУ(м) по телефону домовився з начальником особливого відділу Південного фронту про початок переговорів між махновцями та червоним командуванням. 29 вересня пленум ЦК КП(б)У підтвердив рішення встановити контакт з махновцями для підписання воєнної угоди, того ж дня Н. Махно видав наказ припинити ворожі дії проти РСЧА. 2 жовтня до махновського штабу прибула

делегатія ЦК КП(б)У, яка підписала попередню угоду про союз із Н. Махном. 11 жовтня угода між урядом УСРР, командуванням РСЧА та махновцями була офіційно підписана. Воєнна частина включала згоду махновців оперативно підпорядкуватися командуванню РСЧА, махновці зобов'язувалися не приймати до своїх лав дезертирів та перекинчиків з РСЧА, їм обіцяна автономія РПАУ(м), незмінне керівництво, чорний прапор, вони мали перебувати лише на Південному фронті, мали право вербувати до своїх лав селян Півдня України [10].

Чотири пункти політичної частини угоди зазначали: припинення переслідування махновців та анархістів на теренах радянських республік (за винятком збройних виступів анархістів проти влади); звільнення махновців та анархістів із в'язниць; встановлення свободи агітації та пропаганди для махновців та анархістів, використання радянських друкарень для видання анархістської літератури; вільна участь у виборах та підготовці 5-го Всеукраїнського з'їзду рад для анархістів та махновців. У четвертому пункті йшлося про створення в махновському районі незалежних «вільних рад», визнання автономії самоврядного махновського району з боку центральної влади, «вільний район» мав мати зв'язок із центральною владою лише на федеративно-договірних засадах. Цей пункт був найголовнішим у торгах і визначав мету махновської боротьби. Однак, якщо всі інші пункти були прийняті більшовиками, то цей пункт угоди не був підписаний радянським керівництвом. Більшовики затягували час, обіцяючи, що тільки після узгодження «з Москвою» пункт буде підписано. 1 листопада ЦК КП(б)У підтвердив угоду з махновцями, хоча й не підписав пункт про «вільні ради». ЦК вимагав від губкомів партії ідеологічно боротися з пропагандою «вільних рад», нейтралізувати агітацію анархістів. 12 тис. махновців виступили на фронт проти білогвардійців, згодом махновці увірватися в тил перекопської групи

білогвардійців, що привело до «Перекопської перемоги» РСЧА та розгрому армії Врангеля.

Для переговорів із більшовиками з приводу четвертого пункту угоди, для нагляду за виконанням угоди, до Харкова було направлено делегацію махновців на чолі з Д. Поповим (був також представником РПАУ(м) при штабі Південного фронту), А. Будановим, О. Таратутою. На час місії до Харкова «набатовець» П. Рибін (Зонов) зайняв місце секретаря махновської ради (з 10 листопада) замість Д. Попова. До Н. Махна приїхало кілька десятків «набатівців», «набатівець» Ривкін був кооптований до махновської ради та створив в Гуляй-Полі курси пропагандистів. Звільнені з тюрем за угодою анархісти розгорнули агітацію своїх поглядів по містах УСРР. Секретаріат КАОУН, скориставшись правами угоди, вирішив «вийти з підпілля» та до скликання свого з'їзду перевести конфедерацію на легальний стан. Анархісти заявили, що хоча вони й звільнені від переслідувань з боку влади, однак не відмовляються від ідеологічної боротьби проти більшовиків та не в захопленні від союзу Н. Махна з «червоними». В листопаді в Харкові вийшли друком чотири номери газети КАОУН «Набат» (наклад 3 тис. прим., видавалася двічі на тиждень), Анархісти прагнули збільшити тираж своїх газет, однак влада заборонила їм перевищувати вказані тиражі. Анархісти створювали підпільні групи серед харківських робітників на полотняній фабриці, при Спільці пекарів, організували 5-денний страйк на паровозобудівному заводі на знак протесту проти боротьби з прогулами, підвищення тарифів праці. Анархісти мали надію, що цей страйк «виливається в форму боротьби проти існуючого режиму» [16].

21 листопада на засіданні міськради Харкова більшовики твердили: «Нам потрібно підготувати робітників до тієї боротьби, яка тепер є, тому що якщо тепер ми це не зробимо, то Махно висунеться у нас... долю

робітничого класу повинен вирішувати не Махно... нам потрібно перебороти цю пошесть махновщини, відкинути махновську демагогію», було вирішено ізолювати анархістів від страйкуючих робітників, міськрада закликала робітників «вичавити із свого середовища провокаторів». 24 листопада влада зажадала від організаторів припинити страйк, але Волін завив про правомірність вимог страйкуючих робітників [8, с. 10 - 15].

ВУЦВК рад зажадав від КОАУН відповісти, чи готові анархісти до участі у «господарських органах республіки»; Волін, за «набатівців», відмовляється від участі в формуванні господарського життя за вказівками влади. На шпальтах газет «Набат» та харківської «Комуніст» розгорнулася полеміка між анархістами та комуністами [14]. У газеті «Голос махновця», від імені анархістів, проголошувалося: «Комуністи несуть нам нове кріпацтво, нове рабство... ми завжди будемо ідейними непримиренними ворогами партії комуністів-більшовиків» [7]. Секретар махновської ради зазначав: «Більшовики ніколи не дозволять нам самоврядуватися, не допустять, щоб у державному організмі було місце, заражене безвладдям. Треба готуватися, щоб силою зброї відстояти незалежність району та подальший розвиток анархістського ладу» [5, с. 237]. Лідери КОАУН заявили, що «анархісти як організація з Радянською владою не домовлялися і в угоду не вступали», але вважали за необхідне скористатися цим становищем для розгортання анархічної роботи на місцях, «тимчасово та умовно» приймаючи легальність [21, с. 254]. «Ніякого ідейного контакту та співробітництва з Радянською владою або її призначеннями не було і не може бути» [15].

У листопаді 1920 року Бюро Всеросійської конфедерації анархістів-синдикалістів почало консультації з лідерами КОАУН про об'єднання. Вихід КОАУН з підпілля супроводжувався збільшенням чисельності цієї організації, появою нових груп. За даними ЧК, у київській та одеській групах налічувалося по 100 чол., у Полтаві – бл. 80 чол., у Єлизаветграді –

бл. 70. Не менше їх було в Катеринославській, Олександрівській, Черкаській групах. До 140 «набатівців» нараховувалося у Харкові, стільки ж в селищах Донбасу. На початку листопада М. Аксенфельд перевів елизаветградську групу «Набат» на легальний стан, видав 26 листопада 1920 року № 8 газети «Елизаветградский Набат». У Харкові анархістський вплив відчувався у місцевому гарнізоні, в загоні охорони Радянського уряду. У Харкові відкрилися читальня і клуб «Набат», анархісти влаштовували лекції в театрі «Муссурі», котрі збирали до 5 тис. чол. На місяць (кінець жовтня – кінець листопада 1920 р.) Харків став «столицею» анархістського руху, куди зізжались анархісти з Росії, Північного Кавказу, Сибіру. На 1 грудня 1920 року «Набат» готував у Харкові свій II-й з'їзд, в той же час ЧК вирішила використати угоду, легалізацію анархістів, з метою взяття їх під контроль – «на облік», слідкуючи за діяльністю анархістів з допомогою агентів. У листопаді з Харкова до РПАУ(м) приїхали анархісти: І. Карташов, Левандовський, Канадський, Артур, Ол. Таратута, та ін. З Харкову до Гуляй-Поля рушили й лідери КАОУН: Алий, Емігрант, Саф'ян, але сліди їхні губляться по дорозі, напевно, вони були розстріляні чекістами. В останні дні листопада 1920 року влада провела масові арешти анархістів по всіх містах УСРР, але особливо масовими були арешти в Харкові, куди приїхали анархісти з від усіль на свій зїзд який повинен був відкритися 1 грудня 1920 року. За різними джерелами тільки в Харкові було арештовано близько 300 анархістів, ще 100-150 анархістів чекісти арештували в Одесі, Києві, Полтаві, Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Єлизаветграді. Грудневі (1920 рік) арешти підірвали центральну та місцеві структури КАОУН. З цього часу ця федерація перейшла у підпілля, окремі її групи продовжували діяти на принципах повної автономії. Можливостей видавати газети, листівки, утримувати клуби та читальні, вести агітацію в масах в «набатовців» вже не було. Залишається дискусійним питання

зникнення КАОУН як структурної федерації анархістських груп - або кінець 1920 року, або весна 1921 року, або початок 1922 року. Окремі автономні ланки КАОУН підпільно існували в Україні до середини 1920-х років (харківська, київська, одеська групи).

КАОУН об'єднала приблизно половину анархістів України у відносно централізовану структуру, в який анархістам пропонувалося досягнення спільних цілей та рішення спільних завдань. Але головного завдання КАОУН так і не змогла виконати – організувати робітничий клас на створення вільних робітничих структур та соціалізацію виробництва. Втома населення від революційних та військових подій, брак «інтелігентських» кадрів та «технічних спеціалістів» серед анархістів, намагання більшовиків за будь-яку ціну не допустити активізації ліворадикальних настроїв, небезпеки «третьої революції», посилення репресій та провокацій влади щодо анархістів, ідеологічні хитання КАОУН, фракційність та відсутність «партійної дисципліни» стали головними причинами занепаду цієї організації наприкінці 1920 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анархисты: Документы и материалы, 1883-1935 гг. : в 2 т. – Т. 2: 1917 - 1935. – М. : РОССПЭН, 1999. – 592 с.
2. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К. : Проза, 1993. – 592 с.
3. Боровик М. А. Історія Конфедерації анархістських організацій України «Набат» /М. А. Боровик // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. – Вип. 38. – К., 1998. – С. 66-71.
4. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні 1917-1921 рр. / М. А. Боровик // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 3-17.

5. Боровик М. А. Секретар Ради революційних повстанців України (махновців) Петро Рибін: портрет анархіста / М. А. Боровик // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2 (37). – Харків, 2011. – С. 184-236.
6. Вольная жизнь. – М., 1920. – № 6.
7. Голос махновца. – Харьков. – 1920. – 21 ноября.
8. Держархів Харківської області. – Ф. р. 203, оп. 1, спр. 93.
9. Ерде Д. Політична програма анархо – махновщини / Д. Ерде // Літопис революци. – 1930. – № 1 (40). – С. 41-63; – № 2 (41). – С. 29-49.
10. Еленский. Отклики по поводу литературных перлов «батьки» Махно / Еленский. //Голос труженика. – Чикаго, 1925. – № 12 (октябрь). – С. 31.
11. Ефимов Н. А. Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 г. / Н. А. Ефимов // Сборник трудов Военно-научного общества при Военной академии. – Кн. 1. – М., 1921. – С. 192-223.
12. Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма: (Борьба партии большевиков против анархизма 1917 – 1922 гг.) / С. Н. Канев. – М. : Наука, 1974. – 415 с.
13. Махно Н. Махновское движение и люди из стана анархо-синдикалистов/ Н. Махно. // Рассвет. – Нью-Йорк, 1925. – 25 июня.
14. Набат. – Харьков, 1920. – 4 ноября.
15. Набат. – Харьков, 1920. – 13 ноября.
16. Набат. – Харьков. 1920. – 15 ноября.
17. Путь к свободе. б/м. 1920. – 5 июля.
18. Савченко В. Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.) / Віктор Савченко // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії: Збірник статей. – К., 2014. – С. 400-409.

19. Сидоров П. А. В борьбе с анархистами / П. А. Сидоров // Особое задание: Сб. воспоминаний. – М. : Московский рабочий. 1977. – С. 12-13.
20. Теппер И. (Гордеев) Махно: От «единого» анархизма к стопам румынского короля / И. Теппер (Гордеев). – К. : Молодой рабочий, 1924. – 121 с.
21. Яковлев Я. Махновщина и анархизм: (К итогам махновщины) / Я. Яковлев // Красная новь. – 1921. – N 2. – С. 243-257.
22. Berkman A. The Bolshevik Myth / A. Berkman. – New York: Boni and Liveright, 1925. – 288 p.

Максим Володимирович СКИРДА,

студент 2 курсу спеціальності «історія» ПНПУ

імені К. Д. Ушинського

(науковий керівник – професор Ю. А. Добролюбська)

ОБОРОНА ДУНАЮ ЯК СКЛАДОВА

ЧАСТИНА ОБОРОНИ БЕСАРАБІЇ _____

Одеський військовий округ (далі – ОдВО) завжди відрізнявся від інших своїм порядком і злагодженістю дій, а його частини по праву займали перші місця під час перевірок прикордонних округів СРСР в 1930-і роки. Тому не дивно, що серед усіх округів, які захищали країну, саме план Одеського округу вийшов єдиним, який вдалося застосувати в умовах початку Другої світової війни. Бойові дії Південного фронту, який був утворений з ОдВО 25 червня 1941 року, зуміли повністю захистити кордон, а подекуди і нанести дошкульних ударів по території агресора – Румунії, як повітряними, так і десантними операціями із застосуванням Дунайської флотилії.

Страшна катастрофа, яка охопила нашу країну в 1941 році, досі зберігає безліч сухих питань про її причини і винуватців. Не в останню чергу тому, що під грифом секретності довгі роки, і за Й. В. Сталіна і після нього, залишалися документи радянського політичного і військового керівництва. З десяти тисяч виявлених документів понад 600 найбільш важливих і цікавих увійшли у видання «1941 год» [1]. Книга перша – документи з червня 1940 року по березень 1941 року, книга друга – квітень 1941 року – 22 червня 1941 року. У другу книгу увійшли також документи за червень – грудень 1941 року, а також (у додатку) ряд матеріалів за 1933- 40 роки, важливих для оцінки подій початкового періоду Великої Вітчизняної війни. У збірнику

опубліковано документи з секретних архівів ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР, вищих військових відомств і розвідувальних служб, різних наркоматів (міністерств) СРСР, значна частина яких оприлюднюється вперше. Вони дають можливість для вивчення та розуміння трагічних подій 1941 року, подолання створюваних роками легенд і помилкових уявлень про той період нашої історії [1].

Серед наукових праць, присвячених досліджуваній темі, треба зазначити книгу Віссаріона Віссаріоновича Григор'єва. Основна частина книги присвячена діям Дніпровської військової флотилії, що дійшла до Берліна. Під вогнем ворога кораблі цієї флотилії допомогли частинами 5-ї ударної армії з ходу форсувати Шпрее в межах міста. Про те, як билися моряки, і розповідає автор – в той час командувач ордена Червоного Прапора Дніпровською флотилією [3].

Також була використана документальна повість українського письменника Володимира Синенко, присвячена подвигу, який здійснили десантники в перші дні війни у міста Кілія на Дунаї [8].

Наша мета полягає в дослідженні оборони Дунаю як складової частини оборони Бессарабії на початку Другої світової війни.

Відомо, що план оперативного розгортання військ Одеського округу на 1940 – 1941 роки передбачав інтенсивні бойові дії по всій лінії Дунаю і Прута. Розвідка доносила, що у румунів в наявності досить сильне ударне з'єднання кораблів з моніторів, ударних плавучих батарей, побудованих в Німеччині і цілою серією швидкісних катерів, головною метою яких було розгромити Дунайську річкову флотилію і нанести відчутних втрат Чорноморському флоту. До 1940 року, румунська флотилія могла спокійно «вискакувати» з гирла Дунаю і атакувати будь-які з'єднання радянського флоту, аж до кримських та одеських баз Військово – Морського Флоту СРСР. Це і ряд інших причин були враховані ще в плані оперативного розгортання ОдВО в

1935-1937 роках і було переглянуто завдяки введенню радянських військ в Бессарабію [6]. Після цього була створена радянська Дунайська річкова флотилія, яку виділили з ряду моніторів і броньованих катерів Дніпровської флотилії, Чорноморського і Балтійського флотів. Головними місцями базування дунайців виявилися порти Вилкове, Кілії, Ізмаїла і Рені. Там же дислокувалися і прикордонні суду капітан-лейтенанта Кубишкіна. Всі ці сполуки захищалися артилерійським заслоном 6 батарей берегової оборони і ротою охорони з великою кількістю кулеметів, розставлених по периметру державного кордону. Для захисту з повітря був розміщений зенітний дивізіон капітана Шило і 96-а ескадрилья Чорноморського флоту, яка літала на застарілих «Чайках». Основні ж сили оборони розташовані були в такий спосіб: район від Вилкове до Рені захищала загартована фінською війною 51-а стрілецька дивізія на чолі з генералом Цирюльніковим, а від Рені до річки Прут займала позиції знаменита 25-а стрілецька дивізія на чолі з полковником Захарченко. «Чапаєвці» мали досить багатий досвід ведення служби на кордоні, а також ведення маневрових ходів, що було відображено під час «Визвольного походу РСЧА» в 1939-му році.

Власне, обстановка, яка склалася для цих частин була досить складною: стоянки дунайців проглядалися з протилежного боку досить добре в будь-яку погоду, а це дуже допомагало в разі початку війни вести артилерійський обстріл цих позицій з важких румунських артилерійських установок. Тому, радянське командування ще в 1940 році почало розробляти операцію, що передбачала при початку бойових дій провести шквальний артилерійський обстріл протилежного берега і висадити десант для того, щоб відсунути румунську артилерію на безпечну для Ізмаїла відстань. Таким чином, створилися б умови для вільних ударів Дунайської флотилії по всій лінії фронту, що сприяло б теоретичному переходу радянських з'єднань через кордон [6]. Що було

безсумнівним плюсом для десантників, так це пологий протилежний берег і відсутність сконцентрованих румунських частин, а це давало можливість провести висадку в перші ж дні війни. Тому почалися постійні тренування військ 25-ї СД з висадки десантів з малих суден, особливо вони почастишали після інциденту, коли румунська артилерія за 12 днів до початку війни відкрила вогонь по радянському пароплаву. Румуни відповідно розуміли, що радянське командування буде відбиватися і дуже люто, тому протилежний берег Дунаю зміцнювався і ретельно готувався до бойових дій, а румунський флот почав виходити на позиції, придатні для стрільби по портам Ізмаїла і Кілії. Це все призвело до того, що за 5 днів до початку війни, дунайці отримали наказ залишатися в готовності №2, перепливши на бойові позиції, даючи можливість в разі початку бойових дій не прориватися під вогнем з портів на оперативний простір. До цього часу, інженери закінчили підготовку укріплень для частин ОдВО і частини до 22 червня зайняли свої місця. А близько двох годин ночі за наказом наркома ВМФ М. Г. Кузнєцова командувачі всіма флотами СРСР перевели свої сили в повну бойову готовність. Моряки були готові до удару, в тому числі і частини Дунайської флотилії. Вже о 4:15, румунські батареї відкрили вогонь по Ізмаїлу, Кілії, Рені та Вилкове. З неба їх підтримало з'єднання легких бомбардувальників, які за різними відомостями втратили від однієї до трьох машин. Але порт Ізмаїла був все-таки виведений з ладу. Кораблів там вже не було – всі вони були завчасно розосереджені і замасковані в плавнях Дунаю. Командувач Дунайської флотилії (в подальшому – ДФ), контр-адмірал М. О. Абрамов дозволив відкрити вогонь по усім відомим позиціях румунів. Це змусило ворожі частини перейти з обстрілу порту до контрбатареїної боротьби.

О 9 годині ранку, румунська піхота спробувала перейти кордон в районі Кілії-нова. Командир 23-го стрілецького полку, капітан Сирота

ще до початку бойових дій віддав наказ збудувати земляні укріплення поблизу земельної дамби, яка захищала місто від паводків Дунаю. У літніх таборах, які були видимими румунської розвідкою, демонстративно залишили роту для несення служби, цю ж роту вночі перед початком війни перекинули на основні позиції. В результаті при першому обстрілі був цілком і повністю зруйнований порожній табір, потім вогонь перенесли на порт. 23-й СП на вогонь не відповідав, користуючись можливістю бути прихованим від противника. О 9 ранку бійці побачили баркаси і шлюпки з румунами на борту. Підпустивши противника на мінімальну дистанцію, прикриваючись насипом, червоноармійці відкрили вогонь по піхоті, а артилерія – по баркасам, серйозно пошкодивши їх. Атака захлинулася з великими втратами. На інших місцях ще 6 десантів було так само відбито. Як підсумок, румунські частини не зуміли захопити порти на Дунаї і розбити передові сили ДФ, прикордонників і ОдВО.

Незважаючи на первину перемогу на південному театрі воєнних дій, командування Червоної Армії (далі – ЧА) усвідомлювало, що румуни врешті-решт виявлять радянські кораблі і знищать їх, а потім перейдуть до захоплення портів з усією серйозністю. Було складно і забезпечення військ, які отримували боєприпаси тільки через гирло Дунаю. Не було простіше і румунам, які через підвищення рівня води в Дунаї не могли перекинути великі сили до кордону з максимальною швидкістю. Тому, контр-адмірал Абрамов почав приводити у виконання оперативний план про висадку десанту на територію противника, а саме на мис Сатул-ноу. Фактично, цей мис був не сильно укріплений, але він майже впритул дозволяв прострілювати річковий простір поблизу Ізмаїла, не врахуючи того, що можна встановити там і важку артилерію і розстрілювати будь сили, що знаходяться в цьому районі. Для здійснення операції начальник штабу ДФ В. Григор'єв зв'язався з

командуванням 14-го стрілецького корпусу і запросив кілька батальйонів. Командування округу схвалювало десантну операцію, але наріжним каменем все вперлося в «Директиву №2 від 22 червня 1941 року», яка передбачала не переходити державну межу частинам Червоної армії, а тільки зупиняти на своїй землі [1].

Але на директиву особливо уваги не звернули, так як за її виконання ніхто стежити особливо не збирався, і В. Григор'єв зв'язався з прикордонниками, які виділили загін з окружної прикордонної застави. Абрамов до цього часу отримав відомості від розвідки про сили, які перебувають на Сатул-ноу – дві роти піхотинців і прикордонний загін. Сили були не особливо великими, а отже, висадка була можлива і найближчим часом. Дату початку призначили на ніч з 23 на 24 червня. Штаб на той час дав остаточний дозвіл на висадку десанту і бойові групи почали підготовку до висадки, а річкові сили провели мінування Сулинського гирла, причому зробили це відкрито, що б приголомшити супротивника і ввести його в оману. Частково тому що мін було мало, частково через брак мінних загороджувачів. До вечора Абрамов перебрався на спостережний пункт артилерійської батареї для безпосереднього спостереження за десантом і роботою артилерії. Катери же в цей час вийшли на рейд і рано вранці викинули міни на очах у румунів і відповіли вогнем на залп мінометної батареї. Один катер був несерйозно, але пошкоджений і відійшов на буксирі. А перша хвиля десанту посеред ночі погрузилися на 4 бронекатери і пішла на Сатул-ноу. Командували нею лейтенант Бодрунов і Кощій, які мали в своєму складі по роті. Поки катера перетинали річку, артилерія зачищала берег, знісши укріплення і наглядову вишку, яка проводила корегування артилерії. Не будучи виявленими, десантники на повній швидкості прорвалися до мису і тільки потім відкрили вогонь по румунським частинам, які не сильно пручаючись відійшли углиб території. Майже

рота румунів здалася в полон з озброєнням і навіть двома гарматами часів російсько-турецької війни.

Але успіх потрібно було розвивати і з ходу встановили новий спостережний пункт, привелося перекидання кабелю з Ізмаїла і почалося розширення плацдарму, заради чого командуванням корпусом було виділено цілий батальйон 51-ї дивізії. Однак було слабо встановлено спостереження і охорона підходів до плацдарму і вже до вечора румуни перекинули через Сулинське гирло десант, який знищив охорону, але одна-єдина сигнальна ракета порушила всі їхні плани. Два взводи моряків відкрили шквальний вогонь по ворожому десанту, а з Ізмаїла терміново почали перекидання того самого батальйону підтримки. Малими групами, піхотинці почали розвантажуватися з катерів на берег. Одна група з 5 осіб, озброєна кулеметами пробралася в тил румунів і відкрила шквальний вогонь. Румуни вирішили знищити в першу чергу головну мету – катер із станковим кулеметом. Ціною катера, прикордонники протрималися до прибуття монітора «Ударний», який накрив ворожий десант артилерією. На відміну від вранішнього бою, цей відрізнявся високим опором обох сторін, так як румунський десант виявився з бійців батальйону морської піхоти, натренованих німецькими фахівцями, які стежили увесь час за боєм. Тільки міць моніторів з хорошим бронюванням змогла затримати, а потім і відкинути румунів назад, до прикордонної застави, яку гармати кораблів не могли безпосередньо обстріляти. Після бою, судна повернулися в Ізмаїл за новим підкріпленням. Привізши підкріплення, радянські частини перейшли в наступ, почавши штурм прикордонної застави, яку морпіхи не хотіли здавати більше двох годин. У полон взяли кілька поранених офіцерів, які після нетривалого допиту розповіли, що їм відомо все про командування прикордонників і моряків, які перебувають в Ізмаїлі. Співробітники НКВС вирушили на пошуки і

з'ясували, що в місті перебував румунський інформатор, який працював на німецьку розвідку.

Нічний інцидент радянське командування вирішило не заморожувати, а плавно вилити у розширення плацдарму, що потребувало вигадувати нову операцію. Батальйон піхоти почав просуватися вниз за течією Дунаю, прикриваючись вогнем артилерії Дунайської флотилії. Всі заболочені ділянки намагалися обходити, щоб не знижувати темпу наступу. До вечора плацдарм розширився до 40 кілометрів. Тепер ділянка Кілійського гирла була повністю безпечною для радянських кораблів, а Ізмаїльський порт міг без проблем приймати вантажі, не піддаючись обстрілу з протилежного берега річки. Єдиною проблемою була ділянка у Кілії, де аж до гирла простягався оборонний рубіж румунів. Керівництво ДФ і ЧА вирішило усунути цю проблему.

До вечора 24 червня в штабі ДФ закінчували розробляти план десанту на Кілію-веке, який повинен був забезпечити безпечний прохід суден аж до Чорного моря. Після успіху під Ізмаїлом, командування корпусу значно більше довіряло Абрамову в діях на Дунаї і дозволило використовувати цілий полк для захоплення Кілії-Старої. Причому командир корпусу явно був радий перспективі посилити плацдарм на ворожій території, хоча в стратегічному плані у румунів залишалося ще й Георгіївське гирло, так що обстановка радикально не змінилася б ніяк. Так що для десанту виділили 23-й стрілецький полк Сироти, берегову батарею біля Вилкового, а з Татарбунарів відправився гаубичний полк, плюс четвірка бронекатерів і моніторів, не рахуючи простих катерів підтримки. У першій хвилі йшов кращий батальйон 23-го полку з підтримкою у вигляді взводу морської піхоти. Капітан Кубишкін, який був відповідальний за підтримку десанту дуже хвилювався за успіх операції і зумів отримати у підтримку катер МО «СК-125», перекинутий з Дністровського лиману.

А в ніч на 25 червня відправили розвідку в сторону передбачуваної висадки десанту. Розвідники не дуже добре знали територію і тому групу створили з таких різних, але потрібних людей: бійця прикордонних військ Єрмоліна, браконьєра Гадіяка, прекрасно знаючого місцевість і місцевого бандита Кравченко. Кравченко був жителем Кілії-веке, і в 1940 році перейшов на радянську частину Бессарабії. У Румунії він грабував куркулів, багатих промисловців і грошові каси. А під кінець вбив главу румунської поліції. З такою репутацією його звичайно ж добре зустріли в НКВС і після перевірки він спокійно осів в Ізмаїлі. Отже, після висадки на румунському березі ця група розвідників знайшла телефонний кабель, який виходив з-під води і пішла слідом, а там виявила розвідувальний пост з трьома зв'язківцями. Недовго думаючи, в полон узяли всіх трьох. Передавач знищили, а кабель зрізали і віднесли в катер і вирушили на базу. Полонені донесли, що кабель потрібен був для коригування артилерійської батареї, а в Кілію-веке перекинуті кілька рот на чолі з німецькими командирами.

В цей час піхота наполегливо тренувалася в плавнях висаджуватися на берег, бронекатера посилили трійкою станкових кулеметів з трасуючими патронами, а в Ізмаїлі розташувалася гаубична батарея, яка почала обладнати позиції. ВВС завдали силами СБ-2М бомбового удару по порту Кілії-веке, пошкодивши різні судна.

А за дві години до початку висадки до протилежного берега вирушили сапери і група розвідників, які мали зняти притоплений колючий дріт, що і вдалося, а у другій лінії по них відкрили вогонь. Під вогнем зробили широкий прохід і відійшли назад, зазначивши, що мінної загрози немає. І тут сталося непередбачене - в очеретах виявилися два румунських монітора. На жаль катера не були обладнані торпедними апаратами і монітори відкрили у відповідь вогонь по

катерам, що мінували прохід. Обидві сторони серйозних втрат не мали, тільки у нашого бронекатера пропав хід і той пішов на буксирі сусіда до річки Прут. А в Кислицькій протоці на світанку встали радянські монітори.

Склад же хвилі десанту днем змінився за ідеєю Сироти. Замість другої стрілецької роти в групу включи два взводи кулеметників, мінометників і дві 45-мм. гармати. Кубишкін зумів умовити Сироту посилити роту ще півротою лейтенанта Клеткіна і взводом прикордонників на каюках, наданих колгоспом. Другим заходом відправлялося дві стрілецьких роти і два взводи кулеметників [2]. З настанням темряви ударна група причалила до Кілії-ноу. По дорозі їм зустрілися рибалки з колгоспу, кілька з них служило раніше в румунській армії і вони разом з лейтенантом Юрковським склали план Кілії-веке. Рибака, який був родом з цього міста взяли з собою в якості провідника. Цього лейтенант поражував недостатнім, що він може зробити і Юрковський пішов на дамбу, виглядаючи в бінокль місто і найважливіші споруди. Через годину з гаком, о пів на четверту ранку катера вирушили до місця висадки. Їм передувала артилерійська підготовка, яку намагалися проводити якомога швидше і ретельніше, щоб не нашкодити десанту. Румунські батареї відповіли на залпи, поранивши десяток бійців на кораблях, але це не допомогло і кораблі розвинувши максимальний хід рвонули до самого місця висадки. Радянські батареї перенесли вогняний вал вглиб берега, від чого відкрили вогонь по катерах вогневі точки на березі. Головний катер почав втрачати хід, і для його прикриття, сусідні «БКА-134» і «БКА-133» загородили прострілювану позицію, відкривши вогонь з гарматних башт по довготривалим вогневим точкам, не зменшуючи ходу. Цей факт допоміг дійти до берега без втрат кораблям всієї групи десанту. Самі ж десантники не мали можливості проводити висадку через колючого

дроту, яка випирала з-під води і артилерійських знарядь, що стріляють осколковими снарядами. Тому на виручку бійцям вийшов човен «СК-125» за наказом капітана Тимошенко відкрила вогонь по передових вогневих точках противника. Монітор «Мартинов» так само намагався надати підтримку, відкривши вогонь по артилерійській майданчику румунів. Піхотинці-десантники же в цей час вибралися під ураганим вогнем на берег, втрачаючи особовий склад. Приймавши це до уваги, Сирота наказав відправити на буксирах «ІП-22» і «ІП-23», а так само погранкатер «ПК-25» з двома взводами піхотинців. Бійці просувалися повільно вперед, а з катерів в цей час вже вивантажували міномети, відправляючи їх на «Тузиках» (малих шлюпках) на берег. Багато стрибали у воду, як тільки кораблі зупинилися і просувалися в плаву, допомагаючи ще і тим, хто плавати не вмів, а саму зброю переправляли на човнах і камерах. Юрковський, бачачи, що були вибиті командири першої хвилі сам стрибнув у воду і діставшись до берега почав підготовку до атаки румунських траншей. Єдиною можливістю це зробити було пройти через пролом, який за кілька невдалих спроб прориву назвали «воротами смерті». У цей час «Мартинов» виявив румунські міномети і після невеликої дуелі накрив її, убезпечивши наші міномети, що відкрили вогонь по траншеях супротивника [4].

Ворожа піхота почала залягати і це зрушило чашу терезів на бік червоноармійців. Бійці піднялися в атаку, піддавши паніці румунів, але звідкілясь з'явився немолодий капрал і діставши кулемет, пустив кілька довгих черг, убивши трьох бійців і поранивши десяток. Десантники залягли, а частина румунського взводу повернулася на позиції. Це майже зірвало атаку, яка була закінчена тепер уже рукопашним боєм. Два десятка ворожих бійців попало в полон, червоноармійці зайняли позиції, а кораблі повернулися за підкріпленням. Єдиним інцидентом був «БК-133», який не міг відійти через застряглому в колах якоря.

Моряки кілька разів пірнали і чистили якір. За цей час на судно доставили полонених, а на берег вже доставляли десантників другої хвилі, які прибули на буксирах. Тепер атака могла тривати, а про обстріл дунайського фарватеру з румунського боку не могло бути й мови. Місто після розгрому берегової лінії оборони залишилося майже порожнім, тому десантники зуміли відразу зайняти основні позиції, захопивши дві батареї, які стріляли по берегу пару годин тому. Кулеметна точка, що відкрила вогонь в центрі міста з ходу розстріляна була «сорокоп'яткою» [8]. Біла ракета, випущена Юрковським, означала успішне завершення операції, місто було захоплене, а на березі вже працював командний пункт з радіоточкою і телефонним зв'язком. Населення в цілому зустрічало солдат нейтрально, але трапилися інциденти, так як пайові маєтків трималися і відставними осадниками-румуннами. Вже о 8 ранку лейтенант Буров і лейтенант Овчаров встановили радянський прапор над містом, за що указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 серпня 1941 року їм і ряду інших бійців їм вручено ордени Червоного прапора [7]. О 9.00 Овчаров доповів про заняття Кілії-веке Сироті. Переживши повітряний наліт і побачивши бій радянських І-153 і ІАР-80, солдати осіддали дорогу на Сулину. Залишки румунських військ, які перебували, за містом, були або затримані і взяті в полон, або намагалися втекти через плавні зі змінним успіхом. Всього було взято в полон 412 чоловік. З боку радянських десантників наводиться цифра втрата в 5 чоловік убитими і 7 пораненими, що явно виглядає неправдиво. Найімовірніше, десант втратив понад взводу піхотинців ще в перші штурми берегової лінії, далі не представляється можливим підрахувати, то можливо, що теж приблизно стільки ж було вбито і поранено. Подальші ж плани виглядали дуже красиво – розвинути успіх наступом на Сулину, а далі на Констанцу і вивести

Румунію з війни на морі. Але штаб Південного фронту не наважився на операцію.

27 червня 1941 року, в день здачі Мінська, диктор Ю. Левітан оголосив, що «частина наших військ за підтримки річкової флотилії форсувала Дунай і захопила вигідні позиції, 510 полонених, 11 гармат і інші цінності». Такі та інші моменти повинні були підтримати моральний дух народу, який важко переносив невдачі на центральній ділянці радянсько-німецького фронту.

Захист плацдарму був досить слабким з позиції кількості військ - всього два батальйони 23-го та 287-го стрілецьких полків. Румунська артилерія ні на хвилину не припиняла тримати плацдарм під прицілом. Складнощі залишалися і в управлінні цими батальйонами - вони були під керівництвом різних командирів, однак це було пізніше вирішено тим, що загальне командування перейшло до керівництва флотилією, так як десант діяв в її інтересах. До десанту відправилася делегація зі штабу 14-го СК, в яку входив капітан 2-го рангу Григор'єв. У його завдання входило спостереження і аналіз дій десанту, упорядкування і зв'язок з штабом. По прибуттю він побачив міцно окопалися бійців, які переносили другий штурм за добу з переважаючими силами противника. Маючи повноваження, він запросив при схваленні капітана Тургана артилерійської підтримки моніторів та 725-ї берегової батареї [3].

Врахували і небезпеку повітряного нальоту – викликали авіацію з найближчих аеродромів. В результаті винищувачі грали роль штурмовиків, накриваючи кулеметно-гарматним вогнем передові порядки противника. І лише тоді румунська піхота відійшла назад до плавнів, проте факт настільки сильного штурму силами трьох батальйонів змусив доповісти в штаб про зростання кількості румун.

Тим часом і трохи раніше в Рені ... Ситуація поступово загострювалася і вже пізно ввечері 27 червня розпочався артилерійський

обстріл позицій радянських військ в районі Рені, а розвідка батареї доповіла, що з Галаца вниз за течією йде група моніторів румунів. Про це доповіли в штаб 14-го стрілецького корпусу, а 724-а батарея відкрила вогонь по противнику. За обстрілом стежили і корегувальники 726-го полку гаубичної артилерії. Чотири монітора відкрили у відповідь вогонь, а вже на перехоплення їм хотіли піти в бій монітори Ренійської групи капітан-лейтенанта Кринова, проте їх слабке озброєння могло призвести до знищення групи, тому від такого рішення відмовилися. З неба на монітори звалити «Чайки», які почали скидати бомби на кораблі, які у відповідь відкрили щільний вогонь. Але жоден з І-153-х не збили, як втім і жоден з моніторів не пошкоджено бомбами. Бій йшов в повну силу і небезпека прориву здавалося неминучою, проте з невідомих причин, група катерів повернула назад до Галац. Розвідка та аналіз дій припускали, що це стало можливим через мінну загорожу, виставлену раніше. Більше румунські кораблі в цьому районі не з'являлися, а радянські торпедні катери Г-5, надіслані з Одеси так і не змогли нанести їм будь-якої шкоди.

Сама ж Ренійська група катерів залишалася під загрозою знищення через артилерію, яка тримала фарватер Дунаю від озера Кугурлуй до самих Рені. Сил для другого десанту не вистачало – потрібно було проводити наступ в районі Вилкове для забезпечення безпечного транспортування вантажів з Одеси і тому ситуація, яка складалася, видавалася патовою, бо бронекатера прикривали позиції 14-го корпусу в районі Рені [3]. Єдине, що спочатку вирішили робити – регулярно змінювати місця дислокації, щоб уникнути прямих влучень румунських батарей. Між радянськими та румунськими групами кораблів час від часу проходили перестрілки, які, однак не могли показати переваги будь-якої зі сторін, так як важкі гармати на румунських позиціях могли піддатися авіанальотам радянських штурмовиків і тому обстріли велися

швидко і часто хаотично. Радянські ж катери цим іноді користувалися і першими починали обстріл позицій ворожих спостерігачів на іншому березі Прута, однак це теж носило швидкоплинний характер – румунські моряки встановили біля свого берега мінні загородження в надії, що бронекатера і монітори рано чи пізно наткнуться на одну з мінних банок. Тому, виходячи з такої ситуації, Кринов виявив можливість перекинути катера в озеро Кагул, що знаходиться на північ від. Воно виявилось добре придатним для кораблів, глибоким і повним очеретів, що давало можливість ховати суду від артилерії противника і так же легко встановлювати вогневі позиції. Якщо була потреба, можна було завжди повернутися до Дунаю, особливо якщо рівень води був високим. Приємним сюрпризом виявився паводок, який дозволяв перекинути катера в озеро відразу після знищення загати, що і почали робити в ніч на 29 червня, так як тягнути було не можна – ворожа пристрілка була вкрай точної, а в небі постійно знаходилися коригувальники вогню. Командування румунських ВМФ бажала знищити Дунайську флотилію і помститися за спробу нальоту кораблів Чорноморського флоту на Констанцу декількома днями раніше. Командування флотилією дало дозвіл перебазувати монітори в Кагул, хоча і вважало донесення Кринова про сили з іншого боку Дунаю і Прута дещо перебільшеними. Для безпеки переходу були встановлені додаткові мінні загородження, повітряне прикриття та патрулі. Все це робилося для неможливості нальоту противника на колону катерів і моніторів, які пройшли в Кагул. Пізніше, в Таллінні, в більших масштабах, таке станеться і перетвориться на трагедію «Талліннського переходу».

Пізно вночі, в темряві, катери на малому ході вирушили в дорогу, і вже до ранку перебралася на нове місце базування. Після перебазування зробили і імітацію риболовецької загати за допомогою рейок для того,

що б повітряна розвідка не могла з ходу здогадатися про маневр з радянської сторони.

Після цього почалося затишшя, яке проходило майже неділю. За цей час ситуація на радянсько-германському фронті сильно змінилася, причому не в позитивну сторону для Червоної армії і вже 2 липня, румунські частини почали обходити радянські дивізії і готуватися до штурму Кишинєва і Болграда. У світлі цього, катери, що знаходилися в Кагулі, потрібно було терміново перебазувати, так як будь-яке прострочення часу було порівняно з смертю. І вже 8 липня, Єгоров дав директиву про передислокацію групи кораблів до Ізмаїлу. Смілива операція по відході частин через фарватер річки, яку обстрілює артилерія та патрулюють румунські кораблі, повинна була проводитися в найкоротші терміни. Катер «БКА-112» і два тральщика з-за маленького ходу вирішили підірвати через неможливість їх нормального транспортування.

Для катерів саме головне було пройти Сунінське гирло і Ісакчу, в яких знаходилися румунські монітори, і саме над ними всю ніч повинні були літати радянські винищувачі для прикриття групи Кринова. На повній швидкості, монітор «Железняков» і п'ятеро бронекатерів вирушили вперед. По ним все-таки відкрила вогонь одна з батарей, що знаходилася нижче озера Крапина. Однак «Железняков» відповів залпом з усього озброєння і гаубиці припинили стрільбу. Димова завіса, поставлена «Железняковим», змогла прикрити кораблі коло самої Ісакі, поруч із якою було три дивізіона румунських гармат. Артилеристи в темноті не зрозуміли, що це всього лише димова заслона і кораблі знаходяться значно далі від неї і стріляли в гущу диму, не завдаючи шкоди радянським судам. Лише у Сулинського гирла невдача була виявлена і тоді вже почався вогненний шквал. В цей час Кринов досяг зони ураження 725-ї та 726-ї батарей, які негайно почали

контрбатарею стрільбу, захищаючи дунайців. І тільки після цього, монітори та бронекатери влетіли у Кілійське гирло і тим самим закінчили свій вдалиий перехід.

А з ранку прийшли новини зі штабу 14-го СК, який повідомляв, що у зв'язку з невдачами на правому фланзі, вони змушені відступити, а ділянка кордону від Ізмаїла до Рені повністю переходить до Дунайської флотилії. Не дивлячись на істотно переважаючі сили, дунайці встановили по всьому периметру берега кулемети і підсилили дозорні пункти, а вже в разі десанту по команді повинні були направити всі резерви, а також з Ізмаїльським винищувальним батальйоном. Але десант з півдня не відбувався і Абрамов вирішив трохи полегшити ситуацію артилеристам і висадити свій маленький десант, метою якого було знищити хоча б одну-дві батареї, що драгували моряків на Дунаї. У склад десанту входили 25 чоловік, а місце висадки визначили район коло с. Переправа. Для підсилення виділили пару моніторів і 726-у батарею. Однак десант робився в такій спішці та такими малими силами, що його ще на підході розстріляли з берега, більше 20 бійців загинули, а захист всіх батарей румунів негайно посилили.

Після того, як 14-й СК відійшов від колишніх рубежів, потрібно було змінювати стратегію бойових дій. Було створено три ударних групи бронекатерів і моніторів, метою яких було не допустити прориву румунських частин і максимально виводити з ладу їх живу силу. Для протидії такій тактиці, противник почав використовувати тактику мінометних засідок на невеликих плотах, проте у відповідь засідки радянських швидкісних катерів нівелювали такий план і від нього румуни незабаром відмовилися і так само перейшли на засадні позиції з метою виводити з ладу радянські судна. Але і це виходило не зовсім добре, тому що весь особовий склад суден був навчений і озброєний ручними кулеметами для нанесення щільного вогню у відповідь.

Кулемети відібрали по суті у частин, які захищали берег, навіть розуміючи, що їм не вистачає простих гвинтівок.

Так ситуація не змінювалася до 13 липня, поки Ізмаїл не піддавалась обстрілу з двох румунських моніторів. Контрбатареїну роботу негайно почали 725 і 726-і батареї, які не підпускали кораблі ближче і через годину бою, монітори зникли в Сулинському рукаві.

Це стривожило радянське командування і був розроблений ряд планів захисту Ізмаїла і прибережної території із застосуванням різних сил, в тому числі і з авіацією. Для виявлення противника встановили ряд коригуючих постів. І не дарма, один з коректувальників, червонофлотець Поляков, який перебуває в плавнях, виявив проходять монітори противника і передав по рації про їх місцезнаходження командуванню артилерійських батарей. Батареї швидко відкрили вогонь і залпом пошкодили один з броньованих моніторів. Вони, огорнувшись димовою завісою поспішили ретируватися. Після цього, весь вечір артилерія і піхота супротивника прочісувала плавні, де ховався Поляков і бійці прикриття, проте ті вже встигли піти на свою територію. За зразкове проведення коригування, Полякова нагородили орденом Червоного Прапора. На наступний же день в цих плавнях почався багатогодинний бій, який закінчився нічиєю. Це довело радянському командуванню, що противник не володіє зовсім вже великими силами і не може завдати вирішального удару. А на інших позиціях тактика гнучкою і активної оборони не давала румунам закріпитися на лівому березі Дунаю. Рені трималося за рахунок 724-ї батареї і батальйону піхоти, очолюваних підполковником Комаровим. У небі чергувала 96-а ІАЕ капітана Коробіцина [3]. На інших місцях в цілому теж нічого не змінилося і бої йшли рівно по лінії державного кордону СРСР. Так могло бути до 16-го липня, коли сусідній, 35-й СК не здав Кишинів. І вже до вечора було прийнято рішення відходити до Дністра, щоб

уникнути оточення всього 14-го корпусу і флотилії. В ніч з 16 на 17 липня, командування готувало ретельний план відведення частин з рубежів Дунаю. Румунські частини хотіли відрізати шляхи відступу і зайняти Вилкове, проте туди вже було направлено монітор «Желєзняков» і роту прикриття. З неба завдали бомбового удару літаки «СБ-2» з аеродромів Одеси, а монітори «Мартинов» і «Жемчужина» провели артилерійських обстріл Переправи, в якій дислокувалися ворожі десантники. Після цього за Вилкове можна було бути спокійним. У ніч на 19 липня ніч з Дунаю вийшли перші допоміжні судна з пароплавами і баржами техніки. Фарватер на прощання ще раз замінували, а слідом за відступаючим корпусом йшли кулеметні частини з артилерією, які не давали спокою противнику. Пладцарм десантників з Сатул-ноу вирішили зняти в величезній швидкості для неможливості противником завадити евакуації. Давалося не більше години на евакуацію в нічній темряві. А на випадок непередбачених випадків, монітори і бронекатери повинні були відкрити вогонь по наступаючої піхоті. На щастя все пройшло успішно і разом з частинами 14-го СК вони відійшли до Аккерману. Решта ж кораблів(у кількості 101 вимпелу!) в складі ударної групи на чолі з флагманським монітором «Ударним» зробили ривок через вузьке горло Дунаю у районі Переправа. Артилерія відкрила по кораблям вогонь з великим запізненням і плавуча сотня увійшла в гирло, де їх уже зустрічав крейсер «Комінтерн» і есмінці. Вони і стежили за порядком відходу флотилії через Чорне море.

Вже о 9 годині ранку 20 липня перші кораблі увійшли в порт Одеси, з головного зійшов контр-адмірал М. О. Абрамов і зачитав наказ народного комісара ВМФ адмірала М. Г. Кузнєцова, який писав, що: «... флотилія діяла хоробро і рішуче, повністю виконавши поставлені перед нею завдання, показавши прекрасні зразки бойової роботи.

Упевнений, що славні дунайці і надалі будуть бити супротивника так само, як вони били його на Дунаї ... ». Ця телеграма була найкращою оцінкою всієї операції, проведеної на Дунаї, в ході якої радянські війська не тільки змогли утримати позиції державного кордону, а й перейшли на протилежну сторону та захопили вигідні плацдарми, якими можна було б скористатися в разі успішного ведення війни на інших фронтах. Дунайці вдало враховували зміни в умовах війни, вміло протидіяли всім загрозам і правильно вивели частини з позицій, отримавши мінімальну для себе шкоду.

Отже, операції Дунайської флотилії стали найбільш успішними діями радянських військ в початковий період війни. В той час, коли на протязі всього величезного фронту відбувалися безперервні катастрофи різного масштабу, приморська ділянка Південного фронту виявилася єдиним місцем, де противник протягом майже місяця так й не перетнув державний кордон.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 1941 год : В 2 кн. [Сост. Л. Е. Решин и др. ; Под ред. В. П. Наумова; Вступ. ст. акад. А. Н. Яковлева]. – М. : Международный фонд «Демократия», 1998.
Кн. 1. – 832 с.
Кн. 2. – 752 с.
2. Бахмут А. Первые дни войны на Дунае / А. Бахмут. // Военно-исторический журнал. – 1970. – № 9. – С. 82 – 86.
3. Григорьев В. В. И корабли штурмовали Берлин / В. В. Григорьев. – М. : Воениздат, 1984. – 253 с.
4. Дунайский десанты – Морской фронт страны 1941-1945 [Электроний ресурс]. – Режим доступа: <http://bgudkov.ru/глава-2/2-2-первые->

десанты-на-морском-фронте-стр/2-2-1-дунайский-десант-24-25-июня-1941-года/

5. Одесса в Великой Отечественной войне. – Дунайская военная флотилия в обороне города [Электроний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.73.odessa.ua/topic/245-dunajskaia-voennaia-flotiliia/>
6. Одесса в Великой Отечественной войне. – Соединения и подразделения [Электроний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.73.odessa.ua/topic/659-odesskij-voennyj-okrug/>
7. Российская символика [Электроний ресурс]. – Режим доступа: http://medal-sss.ru/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_09.08.1941
8. Синенко В. И. «Операция Килия-веке» / В. И. Синенко [Электроний ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/sinenko_vi/06.html

_____ **Мария Анатольевна СОКАЛЬ,**

кандидат филологических наук, доцент кафедры
славянского языкознания ЮНПУ имени К. Д. Ушинского

О ПОЛЬЗЕ РЕАЛИЗАЦИИ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА ИЗУЧЕНИЯ ЛЕКСИКОЛОГИИ В НАЧАЛЬНОМ КУРСЕ ЯЗЫКА _____

Современные проблемы развития языкового образования в начальной школе – поиск путей качественного обогащения словаря учащихся обуславливают актуальность диахронного аспекта рассмотрения слова, при котором каждая единица лексики анализируется через призму ментально-речевой деятельности человека и внелингвистических влияний. Обозначенный в современной методике начального обучения языку исторический принцип изучения основ лексикологии способствует тому, что «лингвистические знания младших школьников глубже осмысливаются, приобретают целостный, системный характер», а также обеспечивается органическая взаимосвязь знаний по лексикологии с речевой (устной и письменной) практикой (см. [2, с. 140 - 141]).

Благодаря историческому принципу уроки языка могут обеспечивать методическое требование единства обучения и воспитания, обогащения представлений младшекласников о природе и обществе, поскольку «непосредственная обращённость лексики к внеязыковой действительности является её существенной особенностью, ... и вряд ли всестороннее исследование лексики (а значит, и её изучение – автор) осуществимо без учёта этой особенности» [5, с. 15].

Исторический принцип позволяет рассмотреть актуальные для юга Украины вопросы близкородственных языковых связей. Известно, что язык постоянно изменяется, развиваясь из общего для нескольких языковых систем языка-источника. Обращение к истории слов из одного славянского языка вскрывает их общность со словами других языков славянской группы, что делает возможным положительный перенос знаний.

Уникальная функция слова – быть средством номинации. Выполнять слову основную номинативную функцию даёт возможность его лексическое значение (см. [1, с. 22]). Лексическое значение слова выражается его формой (как правило, комплексом морфем). Благодаря историческому принципу, изучению этимологии слова может быть вскрыт процесс наименования различных явлений действительности, а следовательно, получено представление о формировании лексического значения слова и его формального выражения.

Мотивировка лексического значения слова его словообразовательной и смысловой (семантической) структурой именуется внутренней формой слова. Внутренняя форма присутствует у слова в момент его возникновения. Это первообраз, лежащий в основе номинации, вскрывающий определённый признак предмета, на основе которого произошло наименование. Этот признак может быть и истинным, и ложным, не отвечающим действительности, но всегда аккумулирует опыт носителей языка. Таким образом, внутренняя форма слова – результат познавательно-оценочной деятельности человека, отражает картину мира, закодированную в языке.

Внутренняя форма является наиболее простым и наглядным типом этимологии, поэтому первоначальную работу по этимологии в начальной школе удобнее начинать с выяснения внутренней формы слова.

В процессе реализации исторического принципа в обучении языку младшекалассников следует учитывать ряд лингводидактически важных положений.

Так, необходимо указать на распространённую ошибку ложного этимологизирования (как правило, оно происходит в связи с поиском правильного варианта написания слова). Это «переделка и переосмысление заимствованного (реже родного) слова по образцу близкого по звучанию слова родного языка, установление между ними семантических связей на основе чисто внешнего, случайного звукового совпадения, без учёта реальных фактов их происхождения» [3, с. 141]. Таким образом, рассматриваемое явление связано с тем, что ученик ошибочно сближает слова на основе их звуковой близости, а не смысловых связей (ср. *чайка* – *чайник*, *чай*), а по сути занимается поиском внутренней формы слова на основе индивидуальных представлений. Но внутренняя форма – это уже нечто сложившееся в каждом конкретном слове определённой культурно-языковой общности. Она не допускает индивидуального переосмысления и устанавливается с помощью научной процедуры этимологического анализа. Самостоятельное этимологизирование может иметь место только в том случае, если в слове сохранена связь звучания и значения, то есть оно имеет так называемую «прозрачную» внутреннюю форму (ср., например: *настольный*, *садовник*, *лётчик* и под.).

Этимологическую работу возможно производить и со словами с затемнённой внутренней формой. Здесь учитель прибегает к данным специальных исследований, этимологических словарей либо использует источники, содержащие адаптированные для начальной школы сведения, учитывая возрастные особенности и языковую подготовку обучаемых. В методической литературе есть разработки по этимологии, специально предназначенные для начального обучения, например,

этимологический словарь, упорядоченный по тематическому принципу (см. [4]). В нём представлены слова следующих тематических групп:

1. Школа, школьные принадлежности, канцтовары (*школа, парта, доска, азбука* и др.)
2. Времена года (*весна, лето, осень, зима, апрель* и др.)
3. Спорт (*стадион, футбол, вратарь* и др.)
4. Вещи, которые нас окружают (*стол, тарелка, печь, иголка* и др.)
5. Где мы отдыхаем (*музей, театр, цирк, акробаты* и др.)

Этимологическая справка дается в виде занимательного рассказа, содержащего загадки, пословицы, кроссворды и под. Поиск необходимой информации обеспечивает алфавитный показатель с указанием страницы расположения слова.

Этимологический анализ может быть использован как один из способов семантизации слова, способствующий также лучшему запоминанию значения, поскольку интересные сведения привлекают внимание учеников, ср., к примеру, ряд семантически взаимосвязанных слов: *зябнуть* «мёрзнуть» – *зябь* «поле, вспаханное с осени...», буквально «замерзающая пашня» – *зяблик* «птица, которая рано, ещё в холодное – «зяблое» время возвращается с юга». Толкование значения слова с привлечением этимологических сведений может также способствовать расширению внеязыковых представлений учеников, ср., к примеру: *оранжерея* – «застеклённое помещение для выращивания и содержания теплолюбивых растений, первоначально предназначалась только для выращивания апельсинов».

Этимологически обоснованное объединение слов на основе их корневого сходства помогает найти способ проверки их написания. Этимологическая справка, восстанавливающая родственные связи слов, помогает подобрать проверочное слово, ср. к примеру: *раздр...жение* – от *дрáзнит*.

Этимологический анализ делает возможным транспозицию знаний на межъязыковом уровне на основе исторической общности славянских языков, отразившейся в близости их словарного состава. Это делает возможным интегрированное изучение близкородственных языков.

Понятно, что младшие школьники в большинстве случаев не могут выполнять самостоятельно этимологический анализ слов. Но у них необходимо сформировать интерес к таким заданиям и элементарные умения по их выполнению. Такая работа предполагает несколько уровней самостоятельности: учитель в необходимых случаях рассказывает об этимологии слова (возможно, не только на уроках языка и литературного чтения); на основе упражнений с этимологической подсказкой в виде рисунка, стиха, небольшого описания, сказки у учеников формируется интерес к внутренней форме слова, вырабатывается умение объяснять происхождение слов; дети самостоятельно анализируют слова, объясняя их этимологию.

Таким образом, самостоятельное этимологизирование учеников дидактически можно обеспечить систематичностью и системностью работы над происхождением слова. Среди заданий этого вида возможны упражнения, содержащие слова с «прозрачной» этимологией. Здесь как дидактический материал могут предлагаться, во-первых, узуальные (общепринятые) слова, для обнаружения внутренней формы которых не нужны специальные разыскания – мотивировка их значения достаточно ясна, например: «Дети, прочитайте названия профессий: *продавец, лесник, строитель, пекарь*. Кто может объяснить, как возникли эти названия?».

Во-вторых, в качестве лексического материала для упражнений этой группы могут использоваться окказиональные слова, возникшие в результате детского словотворчества. Они – прекрасная иллюстрация рождения слова, подтверждение изначальной мотивированности каждого лексического значения, например:

Объясните, почему дети придумали такие слова? Что они обозначают? Если затрудняетесь ответить – посмотрите в справку.

1. Крутики
2. Куринники
3. Лежалка
4. Ребятный (сад)
5. Сажница
6. Сварщица
7. Торговищица

Справка: (1) бигуди; (2) сигареты; (3) кровати; (4) детский; (5) ямка; (6) повар; (7) продавец.

Дидактическим материалом могут стать детские окказионализмы, в которых хорошо видна связь морфемного состава с семантикой слова, например:

Обратите внимание на состав слов. Можете ли вы определить их значение?

безапальсиновый (день), безоконный, бесподвальный (дом), бесхалатный (врач), бессветная (квартира), предконечная (остановка), прошампунить (голову).

Еще один вид - задания, выполнение которых без обращения истории языка невозможно, например:

Подберите к слову синоним – заимствование:

Азбука – ... (алфавит)

Книгохранилище – ... (библиотека)

Четырёхугольник – ... (квадрат).

Попробуйте обосновать свой ответ этимологически.

Знание истории слов помогает лучше разобраться в их строении, а это способствует повышению орфографической грамотности. Особенно полезно привлечение этимологического анализа для слов с непроверяемыми написаниями, так как большинство написаний, относящихся к числу беспроверочных, а также многие труднопроверяемые слова могут быть проверены на основе этимологии.

Итак, обращение к этимологии предполагает различные комбинации учебного материала. Поскольку этимологический анализ опирается на лексическую систему языка, то для его реализации эффективно лексико-семантическое объединение слов в ассоциативные группы на основе тематического сходства (названия предметов домашнего обихода, овощей, домашних животных и под.). При изучении семантики слова, в том числе в диахронии, это позволяет построить занимательную беседу с включением целого ряда слов. Слова могут быть объединены на основе корневого сходства. Тогда возможно продемонстрировать историческое родство разных по смыслу слов современного языка и найти способ проверки их написания.

Думаем, что обращение к истории «жизни» слова на основе этимологии поможет сделать сложный процесс изучения семантики слова и правил правописания более доступным, познавательным и интересным для учеников.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. – М. : Высш. шк., 1982. – С. 6-29.
2. Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2010. – С. 135-176.
3. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1976. – 544 с.

4. Тучапська Г. В. Зазирни у слово. Етимологічний словник учня / Г. В. Тучапська, М. М. Голуб. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 96 с.
5. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелёв – М. : Наука, 1973. – С. 8-33.

_____ **Тетяна Петрівна ШАРОВА,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України ПНПУ імені К. Д. Ушинського

НАУКОВА ТА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

ОДЕСЬКОГО ІСТОРИКА ЛЮДМИЛИ СМОЛЯР _____

Серед актуальних проблем кінця ХХ – початку ХХІ ст. теорія гендеру чи не найдовше серед інших здобувала визнання у науковців, освітян та широкого загалу суспільства. Визнання нової методології стало можливим завдяки наполегливій та кропіткій праці окремих ентузіастів-науковців. Саме вони започаткували перші центри з гендерних досліджень у Києві, Харкові, Львові, Одесі тощо.

В Одесі одними з перших, хто прийняв нову методологію і долучився до її впровадження в науковий і освітянський простір були історики Г. І. Терещенко, В. І. Шамко. Вони та їх численні аспіранти, які ще до появи концепції гендеру досліджували історію жіночого руху, активно взялися до впровадження нової методології в історичні дослідження.

Найбільш активною і результативною серед істориків Одещини стала **Людмила Олексіївна Смоляр**, яка одна із перших осягнула, що «творення нового суспільства, побудованого на принципах справедливості й розвитку, можливе за справедливого підходу до місця і ролі особистості жінки і чоловіка як рівних у правах, свободах, обов'язках, можливостях і відповідальності» [4, с. 6].

Вона народилася 1958 року у Львові, там само пройшли її дитинство та юність, зі студентської пори (успішно закінчила історичний факультет Львівського університету імені І. Я. Франка)

винесла глибоку повагу до науки та потяг до наукової роботи. Становлення її як науковця відбулося в Одесі, куди Людмила переїхала після заміжжя. Одеське освітянське середовище стало ґрунтом на якому розкрився талант невтомної дослідниці, блискучого історика-новатора. Саме їй, професіоналу високого рівня, людині відкритій новим інтелектуальним ідеям судилося стати одним із засновників та рушієм нового напрямку історичних досліджень в Україні – гендерних студій.

Первісно Людмила Олексіївна долучилася до жіночої тематики коли в роки навчання в аспірантурі Одеського університету імені І. І. Мечникова працювала над кандидатською дисертацією, яку успішно захистила у 1990 році. На той момент жіноча тематика в історичній науці щойно зосередилась навколо спростування тези про так зване «остаточне вирішення жіночого питання в радянські часи». Професійний критичний погляд на проблему та зміна ідеологічної парадигми початку 90-х років стали своєрідним викликом, який спонукав Людмилу, як історика та суспільно активну людину, до розгортання нових досліджень. «В тій порі займаючись станом сучасного жіноцтва я прагнула зрозуміти причини дискримінаційного становища та шляхи формування егалітарних відносин. Той пошук змусив мене звернутися до історичного минулого України. Я бажала знайти лише відповіді на свої питання і не знала, що те дослідження так зацікавить мене» [7, с. 17-18].

Зацікавленість обернулась наполегливою копіткою працею, поглинула багато часу та увінчалась фундаментальним науковим результатом - виходом у світ монографії «Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. : Сторінки історії» [7]. Ця робота власне відкрила для наукової спільноти та суспільства феномен жіночого руху в нашій історії, виявила вкорінену в минулому його міцну традицію. Монографія представила

цілісну картину означеного історичного явища від моменту зародження, етапи розвитку, духовні та інтелектуальні джерела його формування, внутрішні течії, ставлення різних верств суспільства, влади та різних політичних сил до цього соціального явища, сфери, форми і методи вияву жіночої активності та їх результативність.

Допитлива та небайдужа дослідниця визволила з полону невідомості чи то забуття десятки яскравих імен учасниць жіночого руху, які словом і ділом виборювали жіноче рівноправ'я та гідне місце жінки в суспільстві. Вона познайомила нас або ж доповнила наші уявлення про такі особистості як Олена Доброграєва, Марія Загірна, Любов Шульгіна, Ганна Барвінок, Христина Алчевська, Людмила Старицька-Черняхівська та ін. [7]. Реконструкція життєвих шляхів багатьох з них давалася з великими труднощами через обмежене коло джерел, оскільки, як зазначала сама авторка, «жінки прагнули працювати, але мало що писали про свою діяльність» [8, с. 130]. Деякі з них пізніше стали предметом її нових окремих нарисів та статей, зокрема в колективній праці «Українки в історії» [8].

Не буде перебільшенням стверджувати, що монографія стала резонансною подією, інтелектуальним продуктом, на який був запит як в корпорації професійних істориків так і з середовища відродженого жіночого руху. Перші могли остаточно переконатись наскільки збідненою виглядає наша історія без повноцінної присутності в ній жінки і взялися надолужувати згаяне; другі отримали переконливий аргумент проти тих, хто ставився до новітнього жіночого руху як явища, що не має історичного кореня, тимчасового, безперспективного, проти суспільного несприйняття його домінуючою частиною громадянства.

Сама Людмила Олексіївна, заохочуючи дослідження з жіночої історії, осмислювала їх уже з позиції гендерного бачення історії. Усвідомлюючи, що серйозною перешкодою в розвитку гендерного

підходу до історичного аналізу є нерозвиненість наукових категорій і понять, вона висловила цінні судження щодо розуміння співвідношення гендерних досліджень з жіночими дослідженнями, гендерної історії і жіночої історії: «Гендерний підхід як багатогранне бачення історичного процесу вимагає проведення дослідження як жіночої історії, так і чоловічої» [2, с. 7], «Жіноча історія є частиною гендерної історії і вимагає до себе особливої уваги» [2, с. 8]. Її переконанням стала думка, що жіночі дослідження як узагальнення жіночого досвіду життєдіяльності мають переростати в гендерні, де «на перший план висуваються підходи, коли всі сторони людських взаємовідносин, їх культура розглядаються через конструювання оцінки місця, значення, ролі, соціально-культурних характеристик і особливостей жінки та чоловіка» [5, с. 17].

Розробка Людмилою Смоляр теоретичних засад концепції гендеру в історичній науці, обстоювання гендерної ідеї в наукових публікаціях, у виступах на наукових та науково-практичних конференціях, поєднані з зусиллями її однодумців, які також стали ентузіастами нової методології (Н. Лавриненко, І. Жерьобкіна, В. Галаган, О. Маланчук-Рибак, О. Луценко та ін.) привели до лав прихильників жіночої історії нових дослідників, предметом вивчення яких стали жінка і жіноцтво різних епох української історії. Результати їх досліджень були закумульовані в колективній монографії створеній під керівництвом Л. О. Смоляр «Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні» [2]. Людмилі Олексіївні належить авторство трьох розділів та вступу. Книга дозволила побачити українських жінок всіх часів як історичних, культурних, соціальних та політичних дієво активних осіб.

Популяризуючи та утверджуючи гендерний підхід в історичній науці, Людмила Олексіївна стала активною учасницею і одним із організаторів низки міжнародних наукових конференцій: «Жіночий рух

в Україні: історія і сучасність» (1994 р.), «Жінки України: сучасний статус і перспективи» (1995 р.), «Жіночі наукові читання» (1997 р.), Друга європейська конференція «Гендерна рівність в вищій освіті» (2000 р.) та ін., була незмінним учасником та одним із організаторів міжнародних наукових шкіл з жіночої та гендерної проблематики (проходили в 1997 - 2003 роках). Активні контакти з науковцями із-за кордону в ході наукових зібрань, стажування в Європейському університеті в Будапешті (1996 р.), Масачусетському університеті США (2003 р.), робота в експертній групі представництва ООН в Україні з програми «Гендер в розвитку» дозволяли їй відчувати в якому напрямку розгортаються гендерні дослідження на Заході, засвоювати і розвивати на українському ґрунті нові ідеї, а разом з тим презентувати вітчизняні та свої власні напрацювання. Їх вагомість визнали зарубіжні колеги, зокрема знаний фахівець з історії жіночого руху із США українського походження Марта Богачевська-Хомяк побачила в роботах Людмили Смоляр втілення своєї мрії «дати історію жіночого руху гідну своїх творців» [1, с. 7].

Характеризуючи наукову діяльність Людмили Олексіївни, слід вказати на ще одну рису, притаманну її особистості. Типологічно вона належала до тих вчених, які в науці бачили не тільки спосіб власної самореалізації, а й інструмент до зміни життя людей на краще. Символічно, що в першу частину назви своєї монографії вона винесла слова «минуле заради майбутнього». Провівши роки в тиші архівів, вона залишалася зануреною у вир навколишнього життя, переймалася його проблемами, насамперед тими, що стосувалися становища жінок, жіночого руху, утвердження гендерного світобачення як на рівні особи, так і держави і суспільства загалом. Її робота справді слугувала тому, щоб «дати сучасним жіночим організаціям ряд корисних орієнтирів у виборі стратегії і тактики громадської діяльності» [7, с. 99]. Вона стала

авторитетним консультантом для багатьох жіночих організацій України та управлінських структур. В 1995 році була членом експертної групи Перших Парламентських слухань щодо становища жінок в Україні, стала членом Гендерної Ради при Міністерстві у справах сім'ї та молоді та членом координаційної ради у справах сім'ї та молоді Одеської облдержадміністрації, експертом Гендерного Бюро ПРООН, експертом програми «Гендер в розвитку» представництва ООН в Україні тощо.

Завдяки їй широко відомою та визнаною стала діяльність Одеського наукового центру жіночих досліджень (ОНЦЖД), який розпочав свою роботу 1994 році, коли вчені і викладачі Одеси об'єдналися в неформальну групу задля здійснення гендерних досліджень та запровадження їх результатів у навчальні програми з метою викорінення сексистських стереотипів у гуманітарній освіті та утвердження гендерного світобачення. Головою ОНЦЖД незмінно була Людмила Смоляр. Центр здійснив велику роботу з підготовки кандидатських дисертацій, створення навчальних програм, посібників, методичних рекомендацій з гендерної проблематики [5, с. 17]. Сама Л. О. Смоляр з успіхом читала студентам Одеської державної академії харчових технологій, де вона працювала викладачем, спецкурс «Історія жіночого руху в Україні», прищеплюючи молодій аудиторії усвідомлення що «всі аспекти людського суспільства, культури та взаємовідносин є гендерними» [3, с. 54].

На 2003 рік було завершено роботу над докторською дисертацією. Людмила Олексіївна виношувала плани на майбутнє, проте передчасна смерть (2004 рік) їх перекреслила. Вона пішла з життя залишивши по собі біля ста наукових публікацій, надрукованих в Україні, Росії, Німеччині, США, блискучі наукові ідеї та гідні справи, що знайшли визнання та послідовників, вдячну пам'ять тих, кому допомагала, родину, яка була вищою цінністю в її житті. Талант та самовіддана

праця Людмили Олексіївни знайшли визнання з боку громадськості та держави. За наукові досягнення в 2000 році вона була визнана номінанткою програми «Золотий фонд Одеси – Жінки ХХ століття», у 2001 році стала переможцем обласного конкурсу «Жінка 10-річчя», у 2002 році нагороджена Орденом княгині Ольги III ступеня.

Людмила Олексіївна Смоляр заслуговує на те, щоб її ім'я було в одному ряду з іменами відомих вчених-істориків. Адже її наукові праці, які повернули історії чимало жіночих імен та сприяли утвердженню гендерної концепції в гуманітарній царині і досі затребувані як студентською молоддю, так і зрілими науковцями, а громадсько-практична робота залучила в ряди поборників гендерної рівності десятки нових активістів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939 / М. Богачевська-Хомяк. – К. : Либідь, 1995. - 424 с.
2. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / за заг. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса : Астропринт, 1999. - 440 с.
3. Луценко О. Гендерні дослідження та гендерна освіта в Україні: проблеми і перспективи / О. Луценко // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасне, майбутнє. – К. : Б.В., 1999. – С. 53-56.
4. Мельник Т. М. Міжнародний досвід гендерних перетворень / Т. М. Мельник. - К. : Логос, 2004. - 320 с.
5. Смоляр Л. О. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі / Л. О. Смоляр // Жіночі організації України: Довідник / Упорядник О. І. Сидоренко. - К. : Центр інновацій та розвитку, 2001. - С. 15-19.

6. Смоляр Л. О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905 - 1916 рр.) / Л. О. Смоляр // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 92-99.
7. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії / Л. О. Смоляр. - Одеса : Астропринт, 1998. - 407 с.
8. Українки в історії / за заг. редакцією В. Борисенко. - К. : Либідь, 2004. - 328 с.

ЗМІСТ _____

Біографічна довідка.....	4
Публікації про життя та діяльність В. І. Шамко.....	6
<i>Букач В. М.</i>	
Чверть століття.....	8
<i>Житкова Т. В., Касилова В. М., Шарова Т. П.</i>	
Слово о Вячеславе Ивановиче Шамко – историке, руководителе, наставнике и хорошем человеке.....	11

ПРАЦІ КОЛЕГ ТА УЧНІВ В.І. ШАМКО

<i>Бакланова Н. М.</i>	
Формування незалежного судочинства в період гетьманства Б. Хмельницького.....	23
<i>Букач В. М.</i>	
История Одессы в художественной литературе.....	31
<i>Воробйова Г. В.</i>	
Особливості правової культури.....	49
<i>Голубова Г. В.</i>	
Когнітивно-комунікативний метод викладання іноземної мови.....	56
<i>Добролюбська Ю. А.</i>	
Історична біографія Е. Реклю в контексті розвитку французької географічної школи ХІХ століття.....	72
<i>Лясков О. О.</i>	
Нарис історії сербської тлумачної лексикографії.....	89

<i>Касілова В. М.</i>	
Жінки в процесі українського культуротворення ранньомодерної доби.....	115
<i>Красножон А. В.</i>	
Заснування Одеси в османському Хаджибеї.....	122
<i>Окул І. І.</i>	
Інтернет-мем як культурний феномен.....	133
<i>Савченко В. А.</i>	
Конфедерація анархістських організацій України «Набат» в пошуках рушійної сили (1920 р.).....	149
<i>Скирда М. В.</i>	
Оборона Дунаю як складова частина оборони Бессарабії.....	165
<i>Сокаль М. А.</i>	
О пользе реализации исторического принципа изучения лексикологии в начальном курсе языка.....	186
<i>Шарова Т. П.</i>	
Наукова та науково-практична діяльність одеського історика Людмили Смоляр.....	194

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»

Кафедра всесвітньої історії і методології науки

Науково-методичне видання

Життя і пам'ять:
Науковий збірник, присвячений пам'яті
В'ячеслава Івановича Шамко

В и п у с к 3

Технічний редактор *О.О. Лясов*
Коректор *К.С. Рабаджи*

*Здано до набору 08.06.2018. Підписано до друку 12.07.2018
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс». Ум. друк. арк. 9,28.
Обл.-вид. арк. 8,23. Тираж 300 прим.*

Життя і пам'ять: Науковий збірник, присвячений пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко / відп. ред. В. М. Букач. – Вип. 3. – Одеса : Homeless Publishing, 2018. – 204 с.

Укр., рос. мовами.

Науковий збірник, присвячений пам'яті українського історика і педагога, кандидата історичних наук, доцента В'ячеслава Івановича Шамко, містить наукові праці його колег та учнів і розрахований на широке коло читачів.

УДК 0.16:93
ББК 78.5:63
Ж 74